

Om de indvandrede hollændere og svenskere på Amager og Luthersk Missions opståen

Flemming Kofod-Svendsen

Pastor emeritus, ph.d., forh. folketingsmedlem og minister

kofodsvendsen@gmail.com

Resume:

Artiklen analyserer den teologiske bogsamling, der findes i Amagermuseet. Derigennem kan den påvirkning som de hollandske indvandrere og deres efterkommere fik gennem de følgende århundreder. Den hollandske indvandring tidsfæstes til 1521.

Fra slutningen af 1800'tallet kom der teologisk påvirkning fra C.O. Rosenius i Sverige til Danmark og dermed til Amager. Dertil kom egentlig indvandring fra Sverige. Analysen viser at der er samme åndelige profil hos de hollandske indvandrere og hos påvirkningen fra Rosenius. Det giver baggrundsforståelse for at Luthersk Missionsforening fik godt fodfæste på Amager i 1900'tallet.

Keywords:

Amagermuseets bogsamling. Hollandsk indvandring. Rosenius' teologi. Svensk Indvandring. Luthers Missionsforening.

Indledende bemærkninger

Kong Christian II (1481-1559, konge 1513-1523) tog sammen med sin dronning Elisabeth (1501-1526), der havde haft sin barndom i Nederlandene, og sin nærmeste politiske medarbejder og rådgiver Sigbrit Villoms, kaldet mor Sigbrit, fra Amsterdam¹ (fødselsår ukendt, død 1532) initiativ til at indbyde hollandske familier til Amager.² Historikerne er ikke helt enige om omfanget af den hollandske indvandring, og hvornår den præcis skete, men officielt sættes indvandringen til år 1521.³ Der synes at være enighed om, at Christian II, dronning Elisabeth og mor Sigbrit primært ønskede, at dygtige hollandske landmænd både skulle fremme dyrkning af forskellige grøntsager og fremstilling af smør og ost, så Amager kunne blive Københavns spisekammer.⁴ Hollænderne fik ejendoms- og arveret til jorden omkring Store Magleby samt en række store privilegier, ligesom de fra begyndelsen fik Store Magleby Kirke som ejendom. Den havde tidligere ligesom Tårnby Kirke hørt under Vor Frue Kirke i København. Fra da af blev den kaldt Hollænderbyens Kirke.⁵

Mere end 300 år efter den hollandske indvandring, begyndte der en svensk indvandring. Det skyldtes især, at der fra begyndelsen af 1800-tallet skete en stor befolkningstilvækst i Sverige, ikke mindst i Skåne, Halland og Blekinge. Årsagen var et stort fald i børnedødeligheden hovedsagelig på grund af en udbygget lægelig indsats med vaccinationer og en forbedret ernæringstilstand, mens antallet af fødsler forblev på det tidligere høje niveau i hele 1800-tallet.⁶ Den store befolkningstilvækst fik til følge, at hen imod en million svenskere i årene 1850-1914 udvandrede til Amerika, og i samme periode udvandrede 82.840 svenskere til Danmark.⁷ Den store mængde af arbejdspladser for især

¹ M. Venge: "Villoms, Sigbrit" i *Dansk Biografisk Leksikon XV*, København 1984, s. 553-554.

² Biskop, prokansler og forfatter E. Pontoppidan (1698-1764) skrev i *Den Danske Atlas*, København 1763-1781, genoptrykt af Rosenkilde og Bagger, København 1969-1972, toms II, s. 214, at Christian II i 1515 lod forhandle, at nogle hollændere skulle komme og bebo Amager. I 1516 ankom 24 familier, som kom til at bebo Hollænderbyen. Som kilde angav Pontoppidan rigskansler A. Huitfeldt (1546-1609), *Danmarks Rigis Krønike*, udgivet 1595-1604 i 10 bind. Pontoppidan er især kendt for sin konfirmandlærebog *Sandhed til Gudfrygtighed. Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers liden Katekismus*. København 1737. Den prægede i mange år børns undervisning i kristendom både i Danmark og Norge.

³ *Noget om Hollænderbyen*. Udgivet af Store Magleby kommune i 450-året for Hollændernes ankomst til Amager i 1521.

⁴ A.W. Rasmussen: *Hollænderbyen og Store Magleby Kirke*. København 1968, s. 16-32; J. Dirchsen: *Hollænderbyen og dens mennesker*, København 1982, s. 24-29; B. Østergaard: *Indvandrerne Danmarkshistorie*, København 1983, s. 58-64; M.H. Borg: *Under dine vingers skygge. Store Magleby Kirke 1611-2011*. Store Magleby 2011, s. 9-15; K. Fabricius, L.L. Hammerich og V. Lorenzen, red.: *Holland Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne. Bd. I-II*. København 1945; N. Nielsen et al. red.: *J.P. Trap Danmark, femte udgave*, Københavns amt bind II,3. København 1960, s. 942; J. Danstrup og H. Koch, red.: *Danmarks historie, bind 5*. København 1963, s. 246-247; B. Scocozza, *Kongen og købekonen. Om Christian 2. og Mor Sigbrit*. København 1992; L. Thavlov "Den hollandske indvandring til Amager i 1500-tallet" i *Nyt fra lokalhistorien, Nyhedsblad for Dragør Lokalarkiv*, 4/1996.

⁵ Østergaard 1983, s. 59; Rasmussen 1968, s. 28-32.48.

⁶ G. Johannesson: *Danmarks historie Skåne, Halland og Blekinge*. København 1981, s. 387.

⁷ R. Willerslev: "Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850-1910" i *Scandia, Tidsskrift for Historisk Forskning*, udgivet af Historiska Institutionen, Lunds Universitet 1979, s. 83-106; R. Willerslev: "Svenske gæstearbejdere i

faglærte mænd blev skabt takket være den begyndende industrialisering. De store kvindearbejdspladser fandtes især i tekstil- og beklædningsindustrien og i mindre grad inden for næringsmiddelproduktionen. Mange især ufaglærte mænd arbejdede også ved statsbanerne, sporvejene, som kuske og sømænd og inden for post-, telegraf- og telefonvæsenet, mens kvinderne fortrinsvis var inden for detailhandelen. Den svenske indvandring bestod helt overvejende af enkeltindivider og havde karakter af en ungdomsindvandring, idet over 70 % var under 30 år. Arbejdslønnen i Københavnsområdet lå mellem en tredjedel over til dobbelt så højt som lønniveauet i Sydsverige. Geografisk skete indvandringen til den østlige del af Nordsjælland, til Københavnsområdet, især Amager, til Bornholm og Lolland-Falster. De svenskere, der udvandrede til Amager, bosatte sig især i Sundby. I 1880'erne var hver ottende mandlige håndværks- og industriarbejder i København svenskfødt, og for kvindernes vedkommende drejede det sig om hver tiende.⁸ I 1901 udgjorde den svenske befolkning i Bornholms amt 6,3 % af befolkningen og i Tårnby Sogn 9,3 %.⁹ Den store svenske indvandring skete i nøjagtig de samme områder, hvor Luthersk Missionsforening (LM), stiftet 1. marts 1868 på Bornholm, først fik et stærkt fodfæste. Flere af de svenskere, der udvandrede, var fortrolige med vækkelseslederen C.O. Rosenius' blad *Pietisten* og vækkelsessangbogen *Ahnfelts Sangbog*.¹⁰ Den svenske indvandring til Danmark medførte, at der i København blev dannet svenske foreninger, og i 1911 blev Svenska Gustafskyrkan på Østerbro indviet.¹¹

På Amagermuseet findes en samling kristen litteratur indsamlet hos efterkommere af de indvandrede hollændere i forbindelse med opbygningen af museet.¹²

København 1850-1914" i *Fortid og Nutid* 1981, s. 224-241; R. Willerslev: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914*. København 1983, s. 25.

⁸ Willerslev 1983; R. Willerslev: "Tilvandringen af svenske arbejdere 1840-1918" i B. Blüdnikow (red.): *Fremmede i Danmark*. Odense 1987, s. 119-138; A. Rasmussen: "Svenske arbejdere på Lolland-Falster 1870-1900" i Blüdnikow 1987, s. 141-160; K. Lund: *Utvandringen till Danmark. Fattigmans Amerika*. Aarhus 2011; E. Bloch og H. Bro: "Svenskere over Øresund i mere end 300 år" i E. Bloch et al. (red), *Over Øresund før Broen*. Kastrup 2000, s. 9-30; I.K. Jansen: "Hvor broen lander. Svenskere i Tårnby Kommune gennem 250 år" i Bloch 2000, s. 31-56; E. Bloch: "Indvandringsboom, kontrol og diskrimination" i E. Bloch 2000, s. 136-159.

⁹ Willerslev 1987, s. 123. Om den svenske indvandring til Bornholm henvises til H. Bender: "Indvandringen til Bornholm fra de skånske landsdele og Småland 1850-1920" i *Historisk Tidsskrift for Skåne, Halland och Blekinge* 23/2012, s. 1-25; H. Bender: "Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1920" i A.V. Knudsen: *Svensk indvandring til Bornholm*. Rønne 2013, s. 10-55; I.K. Jansen: "Hvor broen lander. Svenskere i Tårnby Kommune gennem 250 år" i Bloch 2000, s. 42.

¹⁰ G. Westin: *Lutheraner, anglikaner, reformerta*. Uppsala 1935, s. 143.

¹¹ E. Tretow: *Svenska kyrkan i Köpenhamn*. Karlshamn 1918; A. Boman: *Till Gustafskyrkans 25-årsjubileum*. Köpenhamn 1936; B. Söderberg et al.: *Svenska Gustafskyrkan Köpenhamn 1911-1961*. Köpenhamn 1961; O. Ek: *Svenska Kyrkans verksamhet i Köpenhamn under 100 år*. Köpenhamn 2001.

¹² Amagermuseet. *Festskrift ved Museets åbning den 14. juni 1922*. Udgivet af K. Lippmann. København 1922.

Den 22. november 1868 trådte LM i København offentligt frem som en nyoprettet forening under navnet "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark".¹³

Formålet med denne undersøgelse er dels at beskrive de indvandrede hollænderes kirkeliv og præsentere de teologiske tendenser i Amagermuseets kristelige bøger, dels kort at skildre LM's lærefader Rosenius' liv og teologiske profil samt sammenligne Amagermuseets bøger med indholdet i Rosenius' blad *Pietisten*, som han redigerede i årene 1842-1868, og endelig at undersøge i hvilken udstrækning efterkommere af de indvandrede hollændere og de indvandrede svenskere fra begyndelsen har præget LM.

Hollændernes kirkeliv

Da hollænderne kom til Amager i 1521, var der opbrud i Europa. Den 31. oktober 1517 havde M. Luther (1483-1546) opslået sine 95 teser om afladen på kirkedøren i Wittenberg. Dermed begyndte den lutherske reformation.¹⁴ 1520 udsendte Luther sine reformatoriske skrifter. Hvor meget de indvandrede hollændere, der på den tid var katolikker ligesom alle andre i Vesteuropa, har kendt til den begyndende reformation, ved vi ikke.

Historikerne antager, at hollænderne havde deres egen katolske præst med i 1521.¹⁵ Deres gudstjenester foregik på latin, mens selve prædikenen efter al sandsynlighed blev holdt på deres modersmål.¹⁶ Ved reformationen i Danmark i 1536 blev hollænderne en del af den danske kirke og dermed lutheranere, og der måtte udelukkende være lutherske præster i den danske lutherske kirke.¹⁷ I Holland havde J. Calvins (1509-64) efterfølgere efter reformationen fået den dominerende indflydelse, så hollænderne på Amager kunne ikke hente hollandske præster. Da hollænderne i de første mange år ikke forstod ret meget dansk, kaldte man lutherske præster fra Holsten og Ditmarsken til Store Magleby Kirke. Disse præster talte plattysk, der var et sprog, som hollænderne i Store Magleby kunne forstå.¹⁸ De tyske præster påvirkede imidlertid både gennem deres gudstjenester,

¹³ *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 171-173. *Budskab fra Naadens Rige* har været udgivet siden 1865, først af LM's stifter Chr. Møller (1834-1907) og efter hans død af LM, fra 1965 under navnet *Budskabet*.

¹⁴ I. Den lutherske reformation i Danmark – fra Luthers teser i 1517 til Kirkeordinansen 1537/1539.

II. Ortodoksien – den rette læres periode og den lutherske kongekirke fra Kirkeordinansen til pietismen.

III. Pietismen med det fromme liv fra 1675 til 1750: Troen skal kendes på dens frugter.

IV. Oplysningstiden med mennesket og moralen i centrum fra 1750-1825.

V. Den gudelige forsamlingsbevægelse fra 1800 til Grundloven 1849.

VI. De kirkelige retningsperioder fra Grundloven til 2. verdenskrig.

¹⁵ Rasmussen 1968, s. 98; Borg 2011, s. 21.

¹⁶ Rasmussen 1968, s. 98-99; Borg 2011, s. 21.

¹⁷ Rasmussen 1968, s. 98-99. Om den konfessionelle bevidsthed: M.S. Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken*, København 1987, s. 206-224.

¹⁸ Rasmussen 1968, s. 99; Østergaard 1983, s. 63; Borg 2011, s. 21.

kirkelige handlinger og den daglige kontakt med mennesker i sognet det hollandske sprog, hvorved det blev blandet med noget højtysk og meget plattysk eller nedertysk. Jørgen Harder fra Ditmarsken har uden tvivl øvet den største indflydelse på sproget, idet han oversatte Luthers *Lille Katekismus* til plattysk og brugte den ved undervisningen af sine konfirmander. Den blev trykt i 1685 og udkom i flere udgaver – den sidste så sent som i 1750. Biskop Pontoppidan omtalte i *Den Danske Atlas*, at de indvandrede hollænderes sprog udviklede sig til en blanding af hollandsk, plattysk og dansk, som ingen hollænder længere kunne forstå fuldt ud. Dette blandingssprog fremgik af deres Salmebog og Katekismus fra 1715.¹⁹ I Amagermuseets omfattende bogsamling findes en salmebog trykt i 1732 på dette blandingssprog. I bogsamlingen findes også en bog af præsten Jacobo Andreæ Hummer, født i København, men som havde studeret ved universitetet i Leiden i Holland, hvor han fik stor interesse for det hollandske sprog. Han var i årene 1686-95 præst både ved den første hollandske menighed ved Holmens Kirke og den hollandske menighed på Amager. Derefter alene præst ved Hollænderbyens Kirke for den hollandske menighed på Amager. Han udgav den opbyggelige bog *Jacobs Strid med Engelen, udi hvilken den Svagere blev mægtigere end den Stærke*. Den udkom på dansk i 1730, men var allerede i 1695 blevet trykt på hollandsk. Den hollandske udgivelse var et led i hans ihærdige arbejde for, at hollænderne igen skulle tale deres eget sprog uforfalsket, men hans bestræbelser gav kun ringe resultat. Den tyske påvirkning havde været så stor, at bønderne ikke forstod hollandsk.²⁰ Det kan konkluderende fastslås, at der i Hollændermuseets bogsamling findes kildemateriale til at studere de hollandske indvandreres sproglige udvikling. Men det skal naturligvis ske sammen med andre kilder blandt andet om deres sprogs udvikling i deres retssystem og skolevæsen.

I 1611 ombyggede hollænderne Store Magleby Kirke på en så gennemgribende måde, at resultatet reelt blev opførelsen af en ny og større kirke.²¹ På grund af befolkningstilvækst både i Store Magleby Sogn og i Dragør, der kirkeligt hørte under Store Magleby, blev der i 1731 foretaget en ny renovering og udvidelse af Store Magleby Kirke.²² Blandt de danske indbyggere i Dragør blev der en stigende modvilje mod de plattysktalende præster, hvor salmebøgerne i Store Magleby Kirke heller ikke var den danske salmebog. I denne situation gav Christian VI (1697-1746, konge 1730-1746) i 1735 Store

¹⁹ Pontoppidan 1763-1781, tomus II, s. 217.

²⁰ Rasmussen 1968, s. 99-100; jf. Borg 2011, 43-44.

²¹ Rasmussen 1968, s. 48-50; Borg 2011, s. 23-24.

²² Rasmussen 1968, s. 52-54; Borg 2011, s. 33-45.

Magleby Sogn to præster – en der talte deres blandingssprog, og en der talte dansk.²³ Fra og med den 20. januar 1811 prædikedes der på kongelig foranledning kun på dansk i Store Magleby Kirke.²⁴

I årene 1835-1866 var den pietistisk prægede Herman Andreas Timm (1800-1866) præst ved Store Magleby Kirke. Han var en nidkær vækkelsesprædikant, der også var med i Det Danske Missionsselskab, hvor han i nogle år sad i bestyrelsen. Timm var en flittig sognepræst, der hyppigt gik på husbesøg, levede med sin menighed i sorg og glæde og også arrangerede bibeltimer for sin menighed. Store Magleby Kirke med plads til 600 mennesker var fyldt til bristepunktet af en lyttende menighed, når han prædikede. Mange af efterkommerne af de indvandrede hollændere tog til Timms gudstjenester, også hvis de var flyttet uden for sognet, for eksempel til Sundby. Timm er blevet kaldt "Faderen til troslivet på Amager".²⁵ Han har salmerne "Under dine vingers skygge", "Kender du den livsens kilde" og "Bliv hos mig, kære Herre Krist" med i den nyeste Danske Salmebog. Alle tre salmer er præget af hans pietistiske vækkelsesforkyndelse.

I 1937 overgik Store Magleby Kirke til selveje. På det tidspunkt havde kirken været ejet af byens hollandske gårdejere i mere end 400 år. Hermed blev ejerskabet af Store Magleby Kirke overdraget til hele sognets menighed. Siden da har menighedens repræsentanter i Store Maglebys Menighedsråd bestyret kirken. Samtidig blev præsterne ansat som tjenestemænd.²⁶ I 2011 var der 9.579 indbyggere i Store Magleby Sogn, hvoraf de 7.923 var medlemmer af Folkekirken. Det er procentuelt det højeste tal i Københavns Stift, bortset fra flere sogne på Bornholm.²⁷

De teologiske tendenser i Amagermuseets kristelige bøger

Det er vanskeligt at sige, hvor repræsentative de bøger, der findes på Amagermuseet, er for de indvandrede hollænderes og deres efterkommeres læsning gennem århundreder. Under Svenskekrigen 1658-1659 blev Store Magleby og alle dens gårde brændt ned. Dog blev Store Magleby Kirke bevaret.²⁸ Også efter genopbygningen var der i de næste par århundreder omfattende ildebrande i Store Magleby.²⁹ Disse ildebrande kan være bestemmende for, hvad der findes og ikke

²³ Rasmussen 1968, s.100; Borg 2011, s. 43-45; Pontoppidan 1763-1781, toms VI, s. 217. Pontoppidan beskrev tillige, at hollænderne levede nøjsomt og ærbart og foragtede drukkenskab. Desuden var de hygiejniske ved fremstillingen af smør, toms VI, s. 220.

²⁴ Borg 2011, s. 47.

²⁵ A. Malling, *Dansk Salme Historie, bd. VII*. København 1972, s. 307; Rasmussen 1968 s. 103.120-133. A.W. Rasmussen har i bogen *Salmedigteren Herman Andreas Timm* skildret Timms liv og virke som præst og salmedigter. København 1975; Borg 2011, s. 49.

²⁶ Borg 2011, s. 59.

²⁷ Borg 2011, s. 63.

²⁸ Borg 2011, s. 31.

²⁹ *Noget om Hollænderbyen* 1971, s. 43-50, s. 96-99.

findes bevaret på Amagermuseet. Der findes fx ikke bevarede bøger fra hollændernes ankomst 1521 under Christian II eller en prædikensamling af Luther.³⁰ Allerede i 1564 udkom *Luthers Huuspostille* oversat til dansk af Peder Tidemand.³¹ Den fik stor udbredelse og blev til stadighed genoptrykt. Den blev nyudgivet i en nænsom bearbejdelse af dr. T.S. Rørdam i 1868. Jeg vil formode, at den postil eller prædikensamling af Luther er blevet læst flittigt af de indvandrede hollændere og deres efterkommere. Jeg har heller ikke fundet noget af Danmarks reformator og biskop i Ribe Hans Tausen (1494-1561) eller af Sjællands Stifts første lutherske biskop Peder Palladius (1503-1560) eller de tidlige danske salmebøger. Af der ikke findes skrifter af den danske reformations ledende personligheder og de tidlige danske salmebøger, kan enten skyldes, at den lutherske reformation først langsomt er slået igennem hos de indvandrede hollændere, eller at indvanderne de første mange år ikke har læst danske skrifter, eller at skrifter af Luther og skrifter fra reformationsårhundredet og de næste årtier i Danmark er forsvundet under de mange ildebrande. Jeg havde også ventet at finde biskop Thomas Kingo (1634-1703) og andre fra hans periode stærkere repræsenteret, fx fik Kingos *Aandelig SiungeKoor* en bred udbredelse. Jeg vil også gå ud fra, at Kingos *Aandelig SiungeKoor* har haft mange både trofaste og taknemmelige brugere blandt hollænderne og deres efterkommere. Derimod findes adskillige skrifter fra den senere pietismes tid og pietismens umiddelbare forløbere. Når jeg savner flere skrifter, der ligesom Kingo repræsenterer den klassiske lutherske kristendom, der

³⁰ Prædikensamling betyder en samling af prædikener, som kan være udgivet af præsten selv, eller af en eller flere personer der har samlet prædikener af en oftest berømt eller kendt prædikant med stor gennemslagskraft i sin samtid. De prædikensamlinger, der er bevaret på Amagermuseet, er normalt af den sidste kategori. I prædikensamlingerne er der ikke samlet prædikener, der kan karakteriseres som lejlighedsprædikener, det vil sige prædikener, der er holdt fx ved bryllupper eller begravelser. Dog er der en prædikensamling, der er formet som en samling af det, man kan kalde katekismusprædikener.

I den kristne kirke læste man fra begyndelsen tekster fra Bibelen, når man samledes til gudstjenester, ligesom der blev holdt en prædiken ud fra en tekst i Bibelen. Efterhånden udvikledes den praksis, at man til hver søndag og helligdag fx Skærtorsdag og Kristi Himmelfartsdag læste to tekstafsnit fra Bibelen. Den ene tekstlæsning var normalt et stykke fra et af evangelierne, mens den anden tekstlæsning især var fra et af brevene i Ny Testamente. Nogle gange læste man også en tekst fra Gammel Testamente. Disse faste læsestykker til hver søndag og helligdag kaldte man perikoper. En samling af alle disse læsestykker eller perikoper kalder man en tekstrække. Normalt var det sådan, at til søndagens hovedgudstjeneste, hos os i Danmark kaldet *højmesse*, blev der prædikeret over den pågældende søndags særlige læsning fra et af evangelierne, kaldet søndagens prædiketekst. Holdt man tillige på den søndag en gudstjeneste om eftermiddagen eller aftenen, prædikede præsten ofte over læsningen fra et af brevene i Ny Testamente eller undtagelsesvis en læsning fra Gammel Testamente. Denne gamle række af læsninger til hver søndag kaldes første tekstrække. I 1885 blev der i Danmark indført en ny tekstrække ved siden af den gamle til skiftevis brug hvert andet år. Alle de prædikensamlinger, der findes på Amagermuseet, er fra tekster fra den første tekstrække. De fleste prædikensamlinger indeholder prædikener over evangelietekster, men der er også nogle prædikensamlinger, hvor der tillige er prædikener over tekster fra brevene i Ny Testamente. De kaldes epistelpædikener, idet ordet epistel betyder brev. I *Den Danske Salmebog* findes under overskriften *Alterbog* alle de bibelske læsninger til kirkeårets forskellige søn- og helligdage både efter første og anden tekstrække.

³¹ Postille eller postil betyder prædikensamling. Ordet postille/postil kommer af det latinske "post illa", underforstået "verba", det vil sige "efter de ord": af den hellige skrift. Ved postil eller postille forstås derfor en samling af opbyggelige skriftudlægninger eller prædikener, som er holdt, efter at søndagens prædiketekst er blevet læst højt for menigheden i kirken.

også taler klart om troskaben i det daglige arbejde i kald og stand, kan det skyldes, at flere sådanne bøger er blevet luernes bytte under de mange ildebrande.

Amagermuseets samling af kristelig litteratur kan hensigtsmæssigt inddeles i følgende kategorier:

1. Bibler.
2. Prædikensamlinger.
3. Andagtsbøger og andre opbyggelige skrifter.

Desuden findes 30 salmebøger samt enkelte sangbøger med åndelige sange. Da disse salmebøger alene vidner om, at familierne har købt de forskellige officielle salmebøger, der er blevet udgivet gennem årene, bliver de af pladsmæssige hensyn ikke underkastet en særlig analyse. Dog skal nævnes den tidligere omtalte salmebog på plattysk, trykt i København 1732. Den har en fortale af Luther og indeholder ud over salmer til kirkeårets forskellige søndage også morgen- og aftensalmer samt salmer til kirkelige handlinger. Til sidst er der et tillæg med advents-, jule-, nytårs-, passions- og nadversalmer samt sange for blandt andet regeringen. I indledningen står udtrykkelig, at den er udarbejdet til den hollandske menighed på Amager. Der er også en salmebog på mere klassisk tysk, trykt i Breslau i 1744, der især synes at være brugt som andagtsbog i hjemmet og på rejser. Måske menigheden i de første mange år har haft salmebøger på både plattysk og mere klassisk tysk, der blev brændt under Svenskekrigen.³²

Der findes også en enkelt årgang (1876) af *Indre Missions Tidende*, redigeret af V. Beck (1829-1901), og de første årgange (1926-1931) af *Faklen*, medlemsblad for Dragør KFUM. Det er vanskeligt ud fra disse få blade at slutte noget om tilknytningen til Indre Mission eller Dragør KFUM, ligesom det ikke vides, hvorfor der ikke findes blade med tilknytning til grundtvigianismen.

Bibler

1. Den ældste bibel på Amagermuseet, trykt 1614, er på plattysk. Den er måske blevet bevaret, fordi den har ligget på alteret i kirken, mens andre bibler i hjemmene er blevet flammernes bytte under Svenskekrigen.
2. Den mest værdifulde bevarede bibel er en Luther-bibel med Luthers Fortale til Gammel Testamente, Davids Salmer og Ny Testamente. Bagest i Bibelen står Den Augsburgske Bekendelse

³² Jf. at Pontoppidan i *Den Danske Atlas* omtalte, at deres Salmebog og Katekismus fra 1715 var skrevet på, hvad han kaldte deres blandingsprog.

fra 1530. Desværre mangler denne bibel titelblad og kolofon, så dens udgivelsesår kendes ikke. I De Stærke Jyders Mindestue i Gammel Sole findes en tilsvarende Luther-bibel fra 1738.

Prædikensamlinger

På Amagermuseet findes seks prædikensamlinger.

1. Den ældste er udarbejdet af J. Spangenberg/Spangenberg (1484-1550). Den mangler både titelblad, kolofon og de første 12 sider. Første del har 259 sider + register og indeholder evangelie- og epistelprædikener fra advent til pinse. Anden del har titelblad hvoraf fremgår, at forfatteren er Spangenberg, og at denne tyske prædikensamling er trykt i Wittenberg i 1568. Anden del på 193 sider indeholder epistel- og evangelieprædikener fra Trinitatis til afslutningen af kirkeåret. Tredje del er også af Spangenberg, trykt i Wittenberg 1568, og der er bevaret 137 sider, mens et ukendt antal sider mangler. Den indeholder epistel- og evangelieprædikener til en række af kirkens festdage. Spangenberg var en tysk luthersk præst, der studerede ved universitetet i Erfurt, hvor han mødte den senere reformator J. Jonas (1493-1555).³³ Spangenberg var præst flere steder og kom på Luthers anbefaling til Eisleben i 1546. Han er især kendt for at have formidlet kristendom til den studerende ungdom. Hans metode var spørgsmål og svar med inspiration fra Luthers *Lille Katekismus*, ligesom han bearbejdede Luthers *Store Katekismus* til spørgeform. Spangenberg var præget af Luthers og de andre reformatorers kristendomsforståelse.

2. Den næstældste postil mangler de første sider og dermed forfatterangivelse, udgivelsesår og udgivelsessted. Postillen er på 1006 sider, og på side 1003 står: V. Tom. Germ. Luth. Jenen 1588. Postillen indeholder fortløbende prædikener med et klart luthersk præg over både evangelietekster og epistelteks ter til kirkeårets søndage efter første tekstrække.

3. Den ældste danske postil er udarbejdet af M.P. Rostock (1655-1713), som var født i Ribe, hvor han blev student 1672.³⁴ Efter at have afsluttet sine teologiske studier virkede han først som huslærer, og i 1693 blev han residerende kapellan og i 1704 sognepræst i Middelfart og Kauslunde sogne. Rostock er kendt som forfatter af luthersk-ortodokse andagtsskrifter med vid udbredelse. Han stod sin biskop T. Kingo nær og var hans skriftefader. Hans *Catechismus over Evangelierne og Epistlerne* med undertitlen *En liden og eenfoldig Huus- og Reyse-Postil* var oprindelig udarbejdet til brug for hans

³³ *Reformation Commentary on Scripture III*, edited by B. Kreitzer. Downers Grove. 2014, s. 542.

³⁴ H.A. Hens: "Rostoch, Mads Pedersen" i *Dansk Biografisk Leksikon XII*. København 1982, s. 408-409.

egen familie og husfolk og blev besørget i trykken af hans svigersøn. Den er bemærkelsesværdig ved på kateketisk vis at gennemgå hver søndags evangelium og epistel i spørgsmål og svar. Denne katekismus på 892 sider opnåede billigelse (approbatio) af biskop T. Kingo Odense Bispegård den 26. maj 1699, af professor H. Wandall (1656-1710) København den 25. juni 1699 samt af biskop F. Thestrup (1653-1735) Aalborg den 25. september 1716.³⁵ Udgaven på Amagermuseet er tredje oplag, som har tilføjet et skrift på 96 sider om Jesu lidelse, død og opstandelse, oversat fra tysk af stud.theol. A. Musæo og trykt i København 1735.

4. H. Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl. Som forestiller En Forklaring Over alle Søndagenes og Festernes Evangelier* er på 1362 sider og trykt i København 1716. På Det Kongelige Bibliotek findes *Hierte-Speyl* i en udgave fra 1723, hvor der er online adgang. Müller (1631-1675) var født i Lübeck og studerede teologi i Rostock og Greifswald.³⁶ Han blev både professor i teologi og præst og senere superintendent, den tidligere betegnelse for biskop i flere lutherske kirke. Müller polemiserede både mod calvinismen og Romerkirken. Samtidig var han præget af en stærk Kristusgrebthed, hvor han understregede betydningen af levende kristendom med en stærk sammenhæng mellem kristen lære og livsførelse. Han tilhørte den såkaldte "reformortodoksi" og var en af de lutheranere, der banede vejen for den senere pietisme. Efter Müllers død blev hans *Evangeliske Hierte-Speyl* udgivet i 1679 og snart oversat til norsk, hvor den ved sin letfattelige skriftudlægning og levende formidling påvirkede præsternes prædikener i adskillige årtier.³⁷ Den blev oversat til dansk i 1704 og genudgivet flere gange.³⁸

5. Caspari Erasmi Brochmand: *Huus-Postil eller Korte Forklaringer og Gudelige Betænkninger over alle Evangelier og Epistler*. Kjøbenhavn 1733. Postillen var i to bind på henholdsvis 734 og 637 sider. Den var oprindelig udgivet 1635-1638 under titlen: Sabbathi Sanctificatio, det er: gudelig Betænkning og kort Forklaring over alle Evangelier og Epistler, som paa Søndage og hellige Dage udi Guds Menighed det ganske Aar igennem plejer at fremsættes og forhandles, Guds Børn til gudelig Øvelse. Titlen blev 1718 ændret til "Huus-Postil".³⁹ M. Dalsgaard (f.1947) nævner i en artikel om den huslige

³⁵ I udgaven på Amagermuseet er titelblad og kolofon mangelfulde, så trykkeår ikke kan fastslås, men ifølge *Dansk Biografisk Leksikon* udkom førsteudgaven i 1699.

³⁶ *Kirke-Leksikon for Norden III*. Udgivet af F. Nielsen og O. Andersen. København 1911, s. 317.

³⁷ A. Aarflot: *Norsk Kirkehistorie II*. Oslo 1967, s. 53-54; J. Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*. Odense 2016, s. 81.

³⁸ Rasmussen 2016, s. 40.

³⁹ B. Kornerup: *Den Danske Kirkes Historie IV*. København 1959, s. 324.

Andagt 1800-1850, at kong Christian IV i 1629 udsendte en kgl. forordning om, at folket – under henvisning til ugunstige tider – skulle gøre bod, således at Guds straf ville ophøre. Denne forordning blev året efter efterfulgt af en bestemmelse om, at der skulle indføres daglige andagter i de enkelte hjem. Dalsgaard kommer ind på, at det muligvis var som følge af disse bestemmelser, at Brochmand udgav sin Huus-Postil.⁴⁰ Brochmand (1585-1652) blev som femårig sat i Køge latinskole og fortsatte på Herlufsholm, hvorfra han i 1601 begyndte på universitetet. Han blev professor som 25-årig. Efter en strålende universitetskarriere, hvor han både forfattede lærde afhandlinger, i perioder var universitetets rektor, og også var lærer for tronfølgeren prins Christian, blev han i 1639 Sjællands biskop, efter at han i 1638 havde afsluttet sin Huspostil, der i to århundreder var en af de mest udbredte andagtsbøger i Danmark. Præsterne anvendte den til prædikenforberedelse i generationer, og private brugte den som andagtsbog. Postillen udkom i mere end 20 oplag. Med rette er det sagt, at Brochmands Huspostil danner epoke i prædikenens historie i Danmark og udgør det mest typiske udtryk for den lutherske ortodoks forkyndelse. Brochmand var strengt luthersk i sin teologi, hvor hovedtemaerne var tilliden til retfærdiggørelse af tro, afvisningen af menneskets egne kræfter i frelsesspørgsmålet og opfordring til at bære "troens frugter". Hans opbyggelsesbøger er præget af levende guds frygt, hvor han ønskede at forene det objektive og det subjektive i frelsen. Brochmands postil fik også stor udbredelse i Norge.⁴¹

6. Tyskeren L. Hofackers (1798-1828) prædikensamling⁴² på 912 sider findes i en norsk udgave, der vidner om flittig brug. Hofacker var præstesøn og fik sin teologiske uddannelse ved universitetet i Tübingen.⁴³ Han begyndte sin præstegerning som vikar hos sin syge far i Stuttgart. Hofacker regnes for sit århundredes største prædikant i den württembergske kirke i det sydvestlige Tyskland, og der kom altid mange mennesker til hans gudstjenester, men han blev ramt af sygdom og døde som 30-årig. Kort før sin død udsendte Hofacker nogle af sine prædikener i hefter. Efter hans død samlede hans bror, der også var præst, hans efterladte manuskripter til en bog på over 900 sider. Den bestod af en prædiken til hver eneste søn- og helligdag samt nogle lejlighedstaler. Den kom i mange oplag og blev oversat til bl.a. dansk, norsk og svensk. Hofacker ønskede, at Bibelen ikke bare skulle være en smuk bog på boghylden, men en brugsbog, som de enkelte i hans menighed læste i deres hjem og også mødtes i mindre grupper for i fællesskab at studere. Ambitionen var, at Bibelen som Guds ord

⁴⁰ M. Dalsgaard: "Den huslige Andagt 1800-1850" i *Kirkehistoriske Samlinger* 2006, s. 33.

⁴¹ A. Aarflot 1967, s. 56.185; C.F. Wisløff: *Fast Grunn* 4/1987, s. 252.

⁴² L. Hofacker: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage*. Christiania 1863.

⁴³ *Kirke-Leksikon for Norden II*, udgivet af F. Nielsen. Aarhus 1904, s. 441-442.

skulle bruges af alle i menigheden. Hofacker understregede til stadighed, at kristendom ikke består i at vide, men i at gøre. Han var en omvendelsesprædikant, der utrætteligt understregede, at i gudsforholdet kan mennesket intet udrette. Her tæller alene, hvad Jesus gennem sit liv, sin død og opstandelse har gjort for alle mennesker. Men Hofacker tilføjede så, at vor næste har brug for alle de gode gerninger, enhver kan gøre. Her var han jordnær og konkret. Som vækkelsesprædikant henvendte Hofacker sig til den enkelte med ordene. Du blev et Guds barn i dåben. Men er du det også i dag? Med denne direkte tiltale ville han kalde sine tilhørere ind i daglig omvendelse, hvor de erkendte fejl og ulydighed og vendte sig i bøn til Jesus Kristus om tilgivelse. Den, der lever sit kristenliv i kraft af Kristi tilgivelse, formanet til stadig tjeneste for sine medmennesker. Det er sådanne toner, der gennemsyrrer denne meget læste prædikensamling.

Andagtsbøger og andre opbyggelige skrifter

1. J. Arndt: *Sex Bøger om den sande Christendom* på 1223 sider mangler desværre titelblad; dog er den identisk med 4. oplag på 1223 sider, udgivet af Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, 1763, som findes på Det Kgl. Bibliotek, hvortil der er elektronisk adgang. Den sande Christendom er indbundet sammen med J. Arndts *Paradieses Urte-Gaard*. Det er 4. oplag på 293 sider, udgivet af Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, 1761. Denne del er identisk med udgaven på Det Kgl. Bibliotek.

Arndt (1555-1621) ville med sine bøger vende læseren fra den evindelige, dogmatiske stridsteologi og føre dem, der tror på Kristus, fra en ren forstandstro til den frugtbærende tro, fra den blotte teori til den virkelige trosøvelse, og tillige vise, hvorledes det rette kristelige liv er, som står i overensstemmelse med den sande tro, og hvad det betyder, når apostelen Paulus siger: "Jeg lever ikke mere selv, men Kristus lever i mig" (Gal 2,20). Mens den lutherske ortodoksi havde retfærdiggørelseslæren som det altdominerende tema, understregede Arndt tillige helliggørelsen. Arndt sagde flere gange: "Kristus har mange tilhængere, men få efterfølgere".⁴⁴ Arndt tilhørte den del af den lutherske ortodoksi, der blev en forløber for pietismen.

2. F. Boye (1715-1759): *Nogle faae udvalgte og med Blod besprengte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, den især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser*. 3. oplag. Kjøbenhavn 1759.⁴⁵ Boye afsluttede sin teologiske uddannelse i 1741. Han begyndte som privatlærer og blev i 1745 lærer ved Vajsenhuset, oprettet i 1727 og som under Enevold Ewald (1696-1754) var blevet et

⁴⁴ J. Arndt, *Den sanne Kristendom*. Oslo, 1974, s. 2.

⁴⁵ Dalsgaard 2006, s. 43-44, s. 76-77, s. 95-96.

af de pietistiske centre i København. 1750 blev Boye kapellan og kateket hos en anden af pietismens ledere i København, sognepræsten ved Trinitatis Kirke, professor Chr. Langemach Leth (1701-1764). Samme år Boye kom til Trinitatis Kirke, udgav han den såkaldte *Lille Skatkiste* med den ovenfor nævnte titel. Bogen indeholder et skriftsted og et salmevers til hver dag. *Skatkisten* er beregnet til at ligge opslået, så man dagen igennem kan vende tilbage til skriftstedet og salmeverset. *Skatkisten* er blevet optrykt gang på gang, således af Brødremenigheden i Christiansfeld, i 1837 af grundtvigianeren P. Larsen Skræppenborg (1802-1873), senere (i 1888) af Indre Mission med forord af V. Beck. *Skatkiste* er udkommet i en række udgivelser, i alt 17 oplag. Denne bogs popularitet ses af, at den holdt sig gennem hele det 18.-19. århundrede. Boye har udgivet andre skrifter, men det er alene *Skatkisten*, der findes på Amagemuseet.

3. Også englænderen J. Bunyans (1628-1688) *Pilgrims-Vandringen* i en udgave fra 1732 findes på Amagemuseet. Bunyan var en fattig kedelflikker, der ikke havde fået anden undervisning end den, som en engelsk landsbyskole kunne give i det 17. århundrede. Som ung kom han ind i en voldsom religiøs krise, hvor han begyndte at leve et fromt liv og holdt op med at bande og sværge. Men han mærkede ikke noget til en ny fødsel, som de fromme talte om. I denne sjælekamp blev Luthers *Store Galaterbrevskommentar* ham til stor hjælp,⁴⁶ og til sidst gav nogle skriftsteder i Bibelen ham varig fred med Gud. Efter omvendelsen følte han sig forpligtet til i diverse sammenhænge at forkynde evangeliet om frelsen i Kristus. Han havde den direkte, klare, undertiden pågående udtryksform, der ofte er så karakteristisk for den jævne mand. Alt, hvad han havde på hjerte, blev således sagt uden omsvøb og klassisk retorik. På Bunyans tid var England præget af markante religiøse og politiske brydninger, som bl.a. resulterede i forbud mod konventikler og lægmandsforkyndelse. Da Bunyan imidlertid fortsatte sin lægmands forkyndervirksomhed, blev han anholdt og fængslet. Det meste af perioden 1660-1672 tilbragte han i fængsel. Dommerens overtalelser og trusler prellede af på den uforfærdede kedelflikker, der på samtlige henstillinger kort og godt svarede: "Kommer jeg ud af fængslet i dag, prædiker jeg igen i morgen".⁴⁷ I dette fængsel blev *Pilgrims-Vandringen* skrevet. Bunyan havde kun een eneste bog: *Bibelen*, som han til gengæld læste om og om igen. I et enkelt og folkeligt sprog skildrer Bunyan den jævne mands vej til himlen. Bogen er måske verdenslitteraturens ypperste allegori og næst efter *Bibelen* den mest oversatte og udbredte bog i verden.⁴⁸

⁴⁶ I 1981 og 1984 udsendte Credo Forlag Luthers *Store Galaterbrevskommentar* del I og del II. I 2017 genoptrykte Credo Forlag Luthers *Store Galaterbrevskommentar* I. I 2018 vil Credo Forlag genoptrykke Luthers *Store Galaterbrevskommentar* II.

⁴⁷ Aa. Falk Hansens forord til *Pilgrims-Vandringen*. Fredericia 1977, s. 5.

⁴⁸ H. Holmquist og J. Nørregaard: *Kirkehistorie II*. København 1949, s. 374-375.

4. H. Jacobsen Hvalsøe: *De Bedendes Aandelige Kiæde*. Fyn 1700. De mange bønner er grupperet, så de tilsammen udgør en minidogmatik. Bønnebogen er på 443 sider + register. Mange bønner udformet i en stil, som kendes fra Kingos morgensuk. H. J. Hvalsøe⁴⁹ blev født 1656 i Hastrup, Særløse sogn i Hvalsø kommune. Han studerede ikke alene teologi, men kastede sig også over kemiske og medicinske studier. Hvalsøe blev 1684 sognepræst i Sandager og Holevad på Fyn, og 1700 tog han magistergraden. Han var en lærd mand, der navnlig var velbevandret i hebraisk. Han døde i 1712. Hans navn er blevet mest kendt ved udgivelsen af andagtsskriftet *De Bedendes Aandelige Kiæde*, som var anbefalet af hans biskop T. Kingo. Denne bog vandt meget vid udbredelse især blandt landalmuen og kom i over 20 oplag før 1769. I 1852 besørgede V. Birkedal⁵⁰ en ny udgave, der oplevede en del oplag (sidst 1887) og i 1905 kom en forkortet udgave.

Bogen indeholder mange forskellige bønner for alle stænder til brug i alle tænkelige situationer i livet. Bønnerne er grupperet (i rækkefølge efter Brochmands dogmatik), så de tilsammen udgør en minitros-lære. Lærepræget er grundluthersk, og den er affattet i et jævnt, letforståeligt sprog, der på mange måder minder om Kingos karske og folkelige sprog.

5. Hos biskop V.K. Hjort (1765-1818) møder man en anden grundholdning end i de foregående prædikensamlinger og andagtsbøger fra reformationen, den lutherske ortodoksi og pietismen. Hjort blev teolog og begyndte sin præstegerning ved Tårnby Kirke på Amager. Han kom senere til Holmens Kirke, hvor han i 1804 blev provst. Fra 1811 til sin død var han biskop i Ribe. Hjort havde fra sine unge år satset på studiet af gejstlig retorik, og han var en værdsat prædikant og en populær og glad selskabsmand.⁵¹ I 1802 udgav han andagtsbogen *Gudfrygtige Sømænds Sjeler*. I bogens forord skrev Hjort, at han havde bearbejdet en ældre andagtsbog præget af en moraliserende ånd. Hjorts udgave bærer præg af oplysningstidens ånd. I oplysningsteologien var målet at forbinde den naturlige religion med åbenbaringen. Flere ville kun godtage som sandt, hvad der kunne bevises. Når det gjaldt at fastholde de enkelte læresætninger, stillede flere det krav, at kun de læresætninger i den kristne lære skulle bevares, som det var hensigtsmæssigt at have.

Den nye lære slog forbavsende hurtigt igennem. Selv havde pietismen været med til at bane vejen for en stærkere individuelt orienteret trostype. Pietismen havde også åbnet forståelsen for lægfolkets ret til selvstændigt at engagere sig i religiøse spørgsmål. Den havde i mange tilfælde ført til en praktisk

⁴⁹ B. Kornerup: "Hvalsøe, Hans Jacobsen" i *Dansk Biografisk Leksikon VI*. København 1980, s. 620.

⁵⁰ Omtales senere.

⁵¹ M. Neiiendam i *Dansk Biografisk Leksikon VI*. København 1980, s. 388-389.

rettet, men også ofte følelsesbetonet kristendom, og den havde været med til at stille spørgsmål om værdien af et alt for bastant, dogmatisk læresystem. Denne kritisk prøvende holdning til den gamle ortodokse kirkelighed og den stærke individualisering af fromhedslivet er faktorer, som idehistorisk er på linje med oplysningstidens "humanisme".

6. V. Birkedal (1809-1892): *Daglig Husandagt til Oplysning og Opbyggelse for Troende og Døbte*⁵² er et eksempel blandt Amagermuseets bøger på den folkelige reaktion på rationalismen. Birkedal – valgmenighedspræst i Ryslinge på Fyn og forfatter til mange populære opbyggelses- og stridsskrifter og salmer – var en af de grundtvigske præster, der ville gå bag om både pietisme og rationalisme og formidle reformatorisk luthersk kristendom. Frimenighedspræst i Ryslinge M. Crone Nielsen (f. 1974) har skrevet, at Birkedal prædikede som en missionsmand,⁵³ og kirkehistorikeren P.G. Lindhardt (1910-1988) karakteriserede Birkedal som "den typisk romantiske vækkelsesprædikant, med pietistisk forkyndelse og grundtvigsk teologi".⁵⁴ Birkedals husandagtsbog tog udgangspunkt i søndagsgudstjenestens evangelietekst med en fortløbende udlæggelse i den efterfølgende uge.

Forskellige skrifter

Endelig findes på Amagermuseet en samling lidt forskelligartede skrifter, som jeg kort vil karakterisere. Der er seks *traktater* på mellem 8 og 52 sider, hvor de fleste er udaterede. Det er den traditionelle vækkende, opbyggelige stil. Der er nogle skrifter i *almanakstil*, hvor der ud over diverse informationer bringes forskelligt opbyggeligt stof. Så er der en række *bønnebøger*, hvor flere er slidt så meget, at de første og ofte også de sidste sider mangler. Derfor er de vanskelige at identificere. Det meste af indholdet har danske eller tyske rødder. Man finder typisk et skrift, hvor det hedder, at det er samlet fra forskellige lutherske læreres skrifter. I et sådant skrift er det ofte repræsentanter fra reformortodoksien, som bliver inddraget fx Arendt. Der er et enkelt skrift på engelsk *Meditations and Contemplations I-II* af J. Hervey (1714-1758), der i sin studietid blev åndeligt påvirket af metodisten⁵⁵

⁵² Fjerde gennemsete Oplag. Odense 1879.

⁵³ M.C. Nielsen: *Om kirkekamp i en nybrudstid*. Gylling 2015, s. 47.

⁵⁴ P.G. Lindhardt: "1864 – og folket" i *Vartovbogen* 1963, s. 56.

⁵⁵ John Wesley og hans medarbejdere blev redskaber til en stor folkevækkelse i den anglikanske kirke, der som nationalkirke kan sammenlignes med den danske folkekirke. Wesley ønskede at være loyal mod den anglikanske kirke, men flere af hans medarbejdere kritiserede nationalkirken i kraftige vendinger. Det resulterede i, at folkevækkelsen blev modtaget med kølighed, ja uvilje af nationalkirkens ledere. Konkluderende kan det siges, at flere faktorer medvirkede til, at den metodistiske folkevækkelse udviklede sig til et selvstændigt kirkesamfund. Det endelige brud med nationalkirken skete i 1784. Metodismen kom til Danmark i 1858, hvor den ret hurtigt voksede. I 1865 blev Metodistkirken ved kongelig resolution et af staten anerkendt trossamfund, som praktiserer barnedåb og i forkyndelsen understreger helliggørelsen og pointerer betydningen af medlemmernes hellige livsførelse. Metodismen har ydet en betydningsfuld indsats på det filantropisk-sociale område både over for børn og ældre.

J. Wesley (1703-1791), men endte som overbevist discipel af reformatoren Calvin. Han blev præst i den anglikanske kirke, hvor han sluttede sig til den evangelikale retning, der lagde vægt på Bibelens autoritet, på bibellæsning og bøn og en klar evangelieforkyndelse, der kalder mennesker til omvendelse, hellig livsførelse og villighed til at yde økonomiske ofre for evangeliets udbredelse og hjælp til syge og fattige. Der findes også et skrift af Jacobi Andreæ Hummer *Jacobs Strid med engelen, Udi hvilken den Svagere blev mægtigere end den Stærke*. Andet oplag København 1730. Skriftet, der ikke er komplet, indeholder bl.a. en bøn, en prædiken og et bibelforedrag.

Delkonklusion

Amagermuseets bogsamling omfatter skrifter fra dansk kirkehistorie fra reformationen og frem til grundtvigianismen, Indre Mission og KFUM. Flere af bøgerne er sjældne og kirkehistorisk meget værdifulde. Der er fx en enestående bibel, der fremtræder som et pragteksemplar meget velegnet til at blive udstillet i en glasmontre. Også salmebogen på plattysk fra 1732 burde udstilles i en glasmontre. Der kunne eventuelt vedlægges en kort beskrivelse af historien bag det særlige blandingssprog, der havde udviklet sig blandt efterkommerne af de indvandrede hollændere. Afhængig af plads og muligheder burde man også overveje at udstille andre af de kirkehistoriske guldklumper. Dog er det et stort problem med flere af bøgerne, at de er læst så flittigt, at de både mangler kolofon og flere af de første sider. Dermed bliver bøgerne anonyme og næsten værdiløse for forskning. Ved læsning af de sider, der stadig findes, har jeg kunnet konstatere, at de grundet indhold og sprog tone især synes at stamme fra den pietistiske tid eller eventuelt fra den tid, der indvarslede pietismen. Men uden forfatterangivelse kan man ikke vide, om bogen er skrevet af en dansker, eller der er tale om en oversættelse fra tysk, hollandsk eller engelsk eller måske fra svensk. Det vil kræve en betydelig arbejdsindsats at sammenligne de bøger, der mangler forfatterangivelse, med bøger fra Det Kongelige Bibliotek for at finde forfatteren. Måske er en af de bøger på Amagermuseet, der er uden forfatterangivelse, det eneste eksemplar, der findes i Danmark. Hvis bogen er på tysk, skal man måske sammenligne med tyske forskningsbiblioteker, så udfordringen med at identificere forfattere til de bøger, der grundet meget flittig brug er blevet anonyme, er ganske betydelig.

Vurderer man prædikensamlinger, andagtsbøger og andre opbyggelsesskrifter er der flest fra den lutherske ortodoksi især fra reformortodoksien, der blev pietismens forløber. Der findes flere bønnebøger, hvoraf nogle er anonyme. Her røber flere en pietistisk grundholdning. Oplysningstiden er svagt repræsenteret. Der er ikke litteratur fra Holland, men der findes enkelte engelske reformert

prægede opbyggelsesbøger. Derimod er der ikke bevaret skrifter, som røber påvirkning fra Sverige og Norge. Samlet set peger bøgerne på troskab over for den lutherske kirke og dens bekendelse.

Rosenius' liv og virke

Siden 1915 har der på Kirkegårdsvej 21 på Nordamager ligget et stort missionshus med aktiviteter og tilbud til både børn, unge og voksne. Uden efterkommere af de hollandske indvandrere og åndelig påvirkning fra Sverige og den svenske indvandring var missionshuset næppe blevet bygget. Kirkehistorisk set har husets forskellige aktiviteter været præget af den store åndelige folkevækkelse i Sverige, der begyndte for mere end 150 år siden, og hvor Carl Olof Rosenius var den åndelige leder og inspirator. Han blev født den 3. februar 1816 i Nysätra (mellem Skellefteå og Umeå), hvor hans far A. Rosenius (1780-1841) var præst 1814-17. Fra begyndelsen af 1800-tallet brød en vækkelse frem i egnene omkring Piteå, Luleå og Skellefteå, hvor man ud over Bibelen især læste Luther.⁵⁶ Dette lutherske vækkelsesmiljø, som Rosenius voksede op i, var baggrunden for hans personlige udvikling og hans gerning som forkkynder og forfatter og dermed for den indflydelse, han fik, og det præg, han satte på den senere folkevækkelse.

Rosenius besluttede sig tidligt for at blive præst, men i Uppsala kom Rosenius aldrig rigtigt i gang med de teologiske studier. Han var ikke fysisk rask, han havde økonomiske problemer, så han bl.a. tog arbejde som huslærer, og endelig løb han ind i en åndelig krise, der nok hang sammen med hans tidligere depression.⁵⁷ I den situation fik han sjælesørgerisk hjælp af den skotskfødte, oprindelig presbyterianske metodistmissionær George Scott (1804-74), der var kommet til Sverige i 1830 som engelsk præst og religionslærer for en række engelske familier.

Scott arbejdede ikke alene som præst for den metodistiske menighed af indvandrede englændere, men også med bibelspredning og evangelisk traktatmission, ligesom han gjorde en pionerindsats for ydre mission.⁵⁸

Scott ydede ikke alene Rosenius sjælesørgerisk hjælp, men blev også opmærksom på Rosenius' evner og fik ham knyttet til sit arbejde. På initiativ af Scott blev det besluttet at udgive et evangelisk,

⁵⁶ Lodin: *Carl Olof Rosenius i unga år*. Stockholm 1933, s. 73-117; N. Rodén: *Det norrländska nyläseriets uppkomst*. Stockholm 1942; J. Holmgren: *Norrlandsläseriet*. Stockholm 1948.

⁵⁷ H. Holmquist "C.O. Rosenius' universitetsår" i *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill*. Lund 1923, s. 68-75.

⁵⁸ Lodin 1933, s. 297-394; B. Sundkler: *Svenska Missionssällskapet 1835-1876*. Stockholm 1937, s. 45-60; A. Jarlert: *Sveriges kyrkohistoria 6*. Stockholm 2001, s. 115.130-135.

opbyggeligt månedsblad, der fik navnet *Pietisten*.⁵⁹ Da modstanden mod den metodistiske Scotts arbejde i det stærkt luthersk prægede Sverige voksede, forlod Scott Sverige den 30. april 1842.⁶⁰

Rosenius blev da ene redaktør og udgiver af *Pietisten*.⁶¹ Derved blev han den åndelige leder af det vækkelsesarbejde, som Scott havde været den menneskelige initiativtager til.⁶² Rosenius fik især blivende betydning for den religiøse folkevækkelser som redaktør af *Pietisten*, hvor han 1842-1868 skrev forkyndende og undervisende artikler normalt som udlægning af en bibelsk tekst. Første nummer udkom i januar 1842 i 600 eksemplarer, men i 1861 var der 10.000 abonnenter. Hvert nummer blev ofte læst af flere i lokalsamfundet.⁶³ Når *Pietisten* fik den meget store betydning, hang det sammen med, at det var Sveriges første landsdækkende religiøse blad.⁶⁴ Nyeangelismen fik en hurtig fremvækst, fordi den af mange blev oplevet som en lettelse og befrielse. Både den kirkelige ortodoksi og den gammelpietistiske fromhed havde stillet krav, som blev følt tunge og trykkende. Nyeangelismen med dens kom-som-du-er-forkyndelse løftede byrderne af mange. Derved blev nyeangelismen sejrherren.⁶⁵ Biskop E. Lönegren (1862-1937) sagde om Rosenius: "Alltmer oförbehållsamt erkännes det numera, att efter reformationen sannolikt ingen svensk man på det rent andliga området utövat inom vårt land ett mera omfattande och djupgående inflytande än Rosenius. I detta omdöme enas både vänner och motståndare".⁶⁶ Professor H. Holmquist (1873-1945) udtrykte det sådan: "Alltmera erkännes det, att efter reformationen ingen enskild svensk man övat ett så omfattande och djupt inflytande på vårt folks religiösa och delvis allmänna fysiologi som Rosenius".⁶⁷ Den indflydelse udøvede han som åndelig leder af den nyeangeliske vækkelse.⁶⁸

⁵⁹ G. Westin: *Svensk lutherdom i brytningstider*. Uppsala 1949, s. 178-190; Jarlert 2001, s. 139; G. Hallingberg: *Läsarna*. Stockholm 2010, s. 91-97.

⁶⁰ Lodin 1933, s. 376-385; Jarlert 2001, s. 135-137.

⁶¹ Alle opbyggelige artikler i *Pietisten* er oversat til dansk og udgivet i 90 skrifter, hvor det største skrift er på 740 sider, mens det mindste er en traktat på 12 sider. Nogle skrifter er udkommet i store trykplager og genoptrykt flere gange. Totalt er der udgivet 27.335 sider af Rosenius på dansk. Se nærmere: F. Kofod-Svendsen: "Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk" i *Kirkehistoriske Samlinger* 2014, s. 49-100.

⁶² Jarlert 2001, s. 154.

⁶³ Lodin: *C.O. Rosenius*. Stockholm 1956, s. 112, s. 186, s. 261.

⁶⁴ S. Gustafsson: *Nyeangelismens kyrkokritik*. Lund 1962, s. 33.

⁶⁵ A. Moberg & L. Sandell: *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet*. Stockholm 1874 [1868], s. 121-127; Gustafsson 1962, s. 35.

⁶⁶ E. Lönegren: *C.O. Rosenius*. Stockholm 1913, s. 2.

⁶⁷ Holmquist 1923, s. 66; jf. G. Brandt: *Carl Olof Rosenius. Ur ett utkast till en Rosenius-biografi*. Uppsala 1914, s. 332; Jarlert 2001, s. 152.

⁶⁸ H. Holmquist: *Handbok i svensk kyrkohistoria* 3. Stockholm 1941, s. 32.

Det grundlæggende i Rosenius' forkyndelse

Begreberne retfærdiggørelse og helliggørelse gennemsyrede Rosenius' forkyndelse. Loven frelser ikke, men den viser synden som synd og bliver derved en tugtemester til Kristus. Rosenius havde en særlig gave til at henvise den angrende synder til Kristi fuldbragte frelsesværk på korset. Mange i den fremvoksende vækkelse fokuserede på, at når de fik aflagt nogle konkrete synder, følte de fred med Gud. Men svigtede de, mistede de også barneretten hos Gud, troede de. Rosenius ville lære mennesker at regne med, hvad Gud har gjort i Kristus. Hans forkyndte evangeliet som en betingelsesløs indbydelse til at komme til Kristus.

Rosenius' grundposition kan sammenfattes sådan. Lige så ivrigt Rosenius afviste alle gerninger, der har *finalt* præg, lige så helhjertet opfordrede han til gerninger, som har *kausalt* fortegn. Det vil sige, de skal ikke gøres "for at" opnå Guds kærlighed og nåde, men "fordi" man i troen ejer nåden. Rosenius repræsenterede den lutherske grundindstilling: Det er ikke min hellighed, som det kommer an på, men hans retfærdighed. Det store er ikke at være hellig, men at leve i Guds nåde og være ham til behag og vore medmennesker til gavn.

Dette rosenianske budskab fik i 1840'erne og 1850'erne stor udbredelse i Skåne, Halland og Blekinge især takket være sangevangelisten Oscar Ahnfelt (1813-82), der var præstesøn fra Gullarp i Lund Stift.⁶⁹ Ahnfelt var både prædikant, sanger og musiker og havde en enestående folkelig gennemslagskraft.⁷⁰ Med bopæl i Karlshamn rejste han på prædikerejser i Skåne, Halland og Blekinge og var initiativtager til dannelsen af Kristianstads Traktatsällskap 1855, Västra Skånes Missionsförening 1856, Nordöstra Skånes Missionsförening 1858 og Hässleholms Missionsförening 1860.⁷¹

⁶⁹ P.G. Ahnfelt: *Studentminnen*. Stockholm 1963 [original 1857], s. 13; H. Pleijel: *Herrnhutismen i Sydsverige*. Stockholm 1925, s. 289.

⁷⁰ J. Persson: *Oscar Ahnfelt. Sveriges "andliga trubadur"*. Stockholm 1944; J. Blomgren: *Oscar Ahnfelt. Sveriges aandelige troubadour*. København 1946; O. Lövgren: *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare i brytningstid*. Stockholm 1966.

⁷¹ J. Thysell: *1855-1905 Kristianstads Traktatsällskaps 50-åriga verksamhet*. Kristianstad 1904, s. 4; A. Åberg: *Västra Skånes Missionsförening 1856-1931*. Klippan 1931, s. 12; *Nordöstra Skånes Missionsförening. Några minnesanteckningar till Hundraårshögtiden 1958*. Utgiven av Styrelsen. Hässleholm 1958, s. 21-22; *1860-1960 Strödda drag ur Hässleholms Missionsförenings 100-åriga verksamhet*. Samlade och utgivna av Styrelsens Kommitterade. Hässleholm 1959, s. 27.

Amagermuseets kristelige bøger og Rosenius' blad *Pietisten*

I *Pietisten* citerer Rosenius gang på gang Luther.⁷² Det er tankevækkende, at flere af de opbyggelsesforfattere, hvis bøger findes på Amagermuseet, også er klart inspireret af Luther: Når der ikke findes prædikener af Luther, skyldes det måske, at de er blevet flammernes bytte under de gentagne ildebrande.

Rosenius citerer i *Pietisten* Arndts *Den sande Christendom*,⁷³ Hofackers *prædikensamling*⁷⁴ og Bunyans *Pilgrims-Vandringen*.⁷⁵ Rosenius redegør også for, at han selv har udgivet *Pilgrims-Vandringen* i en ny oversættelse fra originalsproget.⁷⁶ Det er tillige interessant at foretage en komparativ læsning af Boyes og Hvalsøes andagtsbøger og prædikensamlingerne af Spangenberg, den tyske uden forfatterangivelse, Rostock, Müller og Brochmand med Rosenius' forskellige opbyggelige artikler i *Pietisten*. Her fremgår det tydeligt, i hvor høj grad det kristelige indhold og de teologiske tendenser er sammenfaldende.

Rosenianismen kommer til Danmark

I 1849 besøgte Ahnfelt første gang Helsingør.⁷⁷ I 1850'erne og 1860'erne gæstede Ahnfelt Nordsjælland, København og Amager flere gange årligt på prædikerejser.⁷⁸ Da LM-menigheden i Helsingør i 1874 af pladsmæssige grunde flyttede deres møder fra et privat hjem og etablerede et missionshus, hjalp Ahnfelt med finansieringen, så det i et af LM's jubilæumsskrifter hedder om Ahnfelt og det nye mødelokale, at "han havde det som sit Missionshus i nogle Aar".⁷⁹ På Christianshavn boede en skræddermester J.H. Vinther og hustru, som var blevet vakt gennem pastor P.S. Spangs (f.1796) forkyndelse i Helligåndskirken. Spang, der blev residerende kapellan ved denne kirke i 1840 og sognepræst 1845, var noget af en vækkelsesprædikant og samlede mange tilhørere. Desuden fik pastor H. Knudsen, der havde været missionær i Tranquebar, betydning for dem, og snart sluttede de sig til Det Danske Missionsselskab og deltog i missionsmøderne på Sydøstsjælland.⁸⁰ Da

⁷² F. Kofod-Svendsen: "Rosenius som bruger og formidler af Luther" i *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 44, nr. 3 (2017), s. 249-269.

⁷³ *Pietisten* 1852, s. 184. Arndt-citatet *Pietisten* 1857, s. 9 er sikkert også fra *Den sande Christendom*, dog er der ikke angivet kilde.

⁷⁴ *Pietisten* 1844, s. 120-122 .

⁷⁵ *Pietisten* 1845, s. 139-141; *Pietisten* 1853, s. 171-175.

⁷⁶ *Pietisten* 1854, s. 64.

⁷⁷ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*. Rønne 1922, s. 13.

⁷⁸ E. Kaas: *Forbindelse med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900*. Brændstrup 2013, s. 126.

⁷⁹ F. Larsen: *Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943*. København 1943, s. 38.

⁸⁰ Det var stiftet i 1821. T. Løgstrup: *Det danske Missionsselskabs historie*. København 1907, s. 12-20.

F. Hammerich (1809-1877) blev kapellan ved Trinitatis Kirke, sluttede de sig en tid til ham.⁸¹ I 1848 fandt de endelig vej til Vartov og blev fra da af Grundtvigs faste tilhørere.⁸²

Ahnfelt talte i et grundtvigsk hjem

Familien Vinther begyndte at holde gudelige forsamlinger i deres hjem.⁸³ Deres søn Karl havde en ven, handskefabrikant N.F. Larsen, aktiv i grundtvigske kredse, der i Helsingør havde hørt O. Ahnfelt, som han var blevet begejstret for og havde karakteriseret som en ”meget begavet svensk rejseprædikant”.⁸⁴ Vinther nævnte i sin bog, at Ahnfelt også havde en bror provst Ahnfelt,⁸⁵ der var godt kendt blandt Grundtvigs venner i Danmark. Vinther skildrede så Rosenius’ virksomhed, hvor store skarer samledes om hans evangeliske forkyndelse, ligesom han nævnte Rosenius’ arbejde som redaktør af *Pietisten*, der var meget udbredt i hele Sverige. Vinther understregede tillige, at Rosenius lagde stærkt vægt på forkyndelsen af den frie nåde i modsætning til megen lovkrystendom i Sverige. Vinther fremhævede, at Ahnfelt overalt i Sverige samlede fulde huse, men han var ikke så grundig som Rosenius.⁸⁶

Ahnfelt besøgte familien Vinther sommeren 1852 og boede hos dem en uge,⁸⁷ hvor han hver dag holdt møder i deres hjem eller forskellige steder på Amager. Vinther omtalte møderne som meget opbyggelige, når Ahnfelt talte om forsoningen og retfærdiggørelsen i Kristus. Især havde han været glad, når Ahnfelt sang med sin stærke, men bløde stemme akkompagneret af sin store guitar.

Den unge Vinther og Ahnfelt havde talt meget sammen, men de havde ikke rigtigt fundet hinanden, når de drøftede sakramentespørgsmål og kirkesyn. De havde taget hjertelig afsked med hinanden, men Vinther havde ikke oftere hørt Ahnfelt, selv om han ifølge Vinther senere havde talt

⁸¹ I sin selvbiografi, *Et levnedsløb, del I og II*, København 1882, skildrede F. Hammerich, hvordan han som barn kom til møder i Brødræderietets mødesal i Stormgade og senere blev en selvstændig discipel af Grundtvig (I, s. 36.103.353.373; II, s. 71 jf. L. Schrøder: *Brødræderiet*, Kolding 1903, s. 65-71).

⁸² K. Baagø: ”Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn” i *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, red. A.P. Thyssen. København 1960, s. 148; 1832-1839 fungerede Grundtvig som ulønnet aftensangsprædikant ved Frederikskirken (nu: Christianskirken) på Christianshavn. I 1839 fik han atter fast stilling, som ansat ved Vartov hospitalskirke; et beskedent embede som han kunne overkomme ved siden af sine studier og digteriske sysler.

⁸³ Deres søn K.H.N. Vinther (1829-1908) har i sin bog *Oplevelser fra Menighedslivet* i København og Sydøstsjælland. København 1895, fortalt om de gudelige forsamlinger i sit hjem og menighedslivet i København og Sydøstsjælland.

⁸⁴ Vinther 1895, s. 123-124.

⁸⁵ O. Ahnfelts storebror P.G. Ahnfelt (1803-63) var provst i Farhult i Skåne. Provst Ahnfelt tilhørte reformpartiet, der var optaget af at reformere Svenska Kyrkan, så lægfolk blev mere inddraget i kirkens arbejde. I bogen *Studentminnen* 1963 giver Ahnfelt et interessant indblik i ikke alene sin studentertid, men også sin barndom og familie.

⁸⁶ Vinther 1895, s. 124.

⁸⁷ Vinther 1895, s. 124. Familien Vinther boede i en lejlighed på hjørnet af Brogade og Strandgade på Christianshavn (Kaas 2013, s.136). Lejligheden lå ikke så langt fra Christians Kirke. I forbindelse med en renovering af området blev Brogade sløjfet i 1938.

flere gange i København.⁸⁸ Ahnfelt blev ikke oftere indbudt til at tale i den grundtvigske forsamling hos familien Vinther. De teologiske forskelle, især med hensyn til sakramente- og kirkesyn, havde været for store.⁸⁹

LM's forhistorie og oprettelse i København

Da indremissionær Jens Larsen (1804-74) i 1854 holdt en række vækkelsesmøder på Amager, talte han også den 2. november 1854 ved et offentligt møde hos Chrilles Jansen (1800-1874) i Kastrup,⁹⁰ som havde en mindre gård ved Hedegaardsvej ikke langt fra Kastrup Fort.⁹¹ Han var far til Jens Chrillesen (1838-1908), Ole Chrillesen (1841-68)⁹² og Jan Chrillesen (1843-1933). I LM's ældste jubilæumsskrift skildres, hvordan nogle mennesker efter pinse 1865 begyndte at samles hos skibstømrer Andreas Truelsen (1824-1904).⁹³ Truelsen var den 2. november 1856 i Holmens Kirke blevet viet til Anna Charlotte Sørensdatter (1832-1923).⁹⁴ Ægteparret Truelsen boede i en af de såkaldte "arbejderboliger", som skibstømrere og andre fra Marinestation Holmen og orlovsværftet boede i, og som lå i den nordlige del af Englandsvej (dengang Kirkevej) i krydset ved Amagerbrogade, kaldet "Skrædderens Hjørne" i Sundbyvester. I 1912-13 blev "Skrædderens Hjørne" nedrevet, og i dag består området af etagebyggeri. I kredsen hos Truelsen kom i begyndelsen fire

⁸⁸ Som voksen blev K. Vinther, der var blevet uddannet lærer, en ledende lægmand inden for grundtvigianismen, hvor han tilhørte den gammelgrundtvigske retning, grundtvigianismens højrefløj, der på flere punkter mindede om Københavns Indre Mission. Vinther gjorde sig til talsmand for, at grundtvigianerne skulle etablere en "Indre-Missions" virksomhed. Han arbejdede aktivt for dannelsen af Kirkeligt Samfund, der blev oprettet i 1898 (A.P. Thyssen: "Kirkeligt Samfunds Tilblivelse" i *Grundtvig og den grundtvigske arv*, s. 203-275; F.O. Overgaard: "'Samfundet' – et historisk rids", i P. Sørensen (red.), *O, dejlige land. Vartovbogen* 1998, s. 8-53).

⁸⁹ P. Nedergaard: *En dansk præste- og sognehistorie, Københavns Stift, hefte 4*. København 1950, s. 260. Også prædikant i LM Jan Chrillesen, der boede på Amager hele sit liv, fortalte i sine erindringer: *Minder og oplevelser*. København 1933, s. 52, at Ahnfelt havde haft forbindelse med grundtvigianere på Amager, uden at der kom noget varigt ud af det.

⁹⁰ J. Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Indre Missions Tidende* 1855, s. 15.

⁹¹ Chrillesen 1933, s. 5.

⁹² O. Chrillesens oldebarn F.A. Christensen (f.1941), Middelfart, har dagbøger og andet kildemateriale om sin slægt og det kristne arbejde, de har været engageret i. Jeg vil gerne takke Christensen, fordi han velvilligt har stillet arkivmaterialet til min disposition til udarbejdelsen af denne artikel. I det følgende betegnet Christensens arkiv. I arkivet findes en omfattende stamtavle, der dokumenterer slægtens hollandske afstamning. I en af arkivets dagbøger står, at nogle af de indvandrede hollændere nedstammer fra jøder. Men ingen, jeg har været i kontakt med, har kunnet bekræfte den oplysning. Hvis den dagbogsoplysning skal undersøges, skal man nok ud fra de navne på indvandrede hollændere, man kender i dag, gå tilbage og se, om der i Holland endnu skulle være relevant materiale. Men dette separate forskningsprojekt har jeg ikke haft tid til at foretage.

⁹³ LM 1922, s. 68.

⁹⁴ Jeg vil gerne takke overlæge, dr. med. MPA B. Lind (f.1960), der via den elektroniske kirkebog og folketællingslister har fremskaffet ovennævnte informationer om ægteparret Truelsen, ligesom han også ved slægtsforskning har skaffet informationer om familien Roswall, der omtales senere.

personer ud over ægteparret Truelsen.⁹⁵ Det var skibstømrer Peter Anton Cortsen (1845-1912),⁹⁶ landmand Svend Johansen (1838-1929) og hans søster Ane Johansen (1841-1925) samt Jan Chrillesen.⁹⁷

Allerede i 1865 havde kredsen i Anna Charlotte og Andreas Truelsens hjem besøg af Ahnfelt til et evangelisk møde. Næste år fik de også besøg af nordmanden Jakob Traasdahl (1838-1903). Begge opmuntrede dem til fortsat at læse Guds ord.⁹⁸ I bladet *Mørke og Lys* nævnes, at det var den norske skomager Hans Christian Andersen (1828-88), udvandret til Danmark 1850, og som på daværende tidspunkt var med i Grunnets frimenighed,⁹⁹ der havde en mødeaftale med Ahnfelt. Da Andersen imidlertid ikke kunne finde et mødelokale til Ahnfelts møde, kontaktede han den unge kreds på Amager, så Ahnfelts møde blev holdt i et privat hjem.¹⁰⁰ De fik derefter dels besøg af svenske og norske prædikanter, ikke mindst Ahnfelt, og dels læste de opbyggelsesartikler fra Rosenius' blad *Pietisten*.¹⁰¹ I 1866 oprettede de en søndagsskole med A. Truelsen som leder.¹⁰² Det er LM's ældste

⁹⁵ *Budskab fra Naadens Rige* 1893 s.171-172.

⁹⁶ P.A. Cortsen nedstammede fra murersvend Cort Friedrich Sechmann (1758-1811) opvokset i Preussen, hvorfra han udvandrede til Falster i 1780'erne. Han blev 1791 gift med Maren Hemmingsdatter. En af deres sønner Henning Sechmann (f.1795) tog navneforandring til Henning Cortsen og blev i 1836 i Vor Frelzers Kirke viet til Margrethe Pedersdatter. Et af deres børn var Peter Anton Cortsen, der 1878 blev viet til E.D.S. Hannemann (1838-1908). Jeg vil gerne takke P.A. Cortsens oldebarn sekretær I. Lynggaard født Cortsen, der velvilligt har givet mig alle informationer om P.A. Cortsen.

⁹⁷ Chrillesen 1933, s. 7-8. S. Johansen blev 1867 gift med Ane Jensen (f.1839) fra København. Han var landmand, og de boede på gården "Fædresdal", Amagerbrogade, København S. J. Chrillesen, der oprindeligt var skibstømrer, blev 1868 gift med Ane Johansen. De overtog hendes forældres landbrugsejendom. Dog overtog hendes bror Svend Johansen jorden, mens Jan Chrillesen ernærede sig som udlejer af lejligheder. Livet kunne være hårdt for bønderne på Amager. De måtte meget tidligt op om morgenen for at høste bær, frugt og grøntsager, som de derefter i deres torvevogne kørte ind til Amagertorv. Ofte måtte børnene hjælpe til, inden de skulle i skole. Især blev det hårdt i familien, hvis én blev ramt af uheld. I en bevaret kilde om Ane og Svend Johansens far hedder det: "Johan Andresen kom til skade med sit hoved, da han faldt ned fra torvevognen, som han var ved at læsse. Han blev vanvittig, og da der på dette tidspunkt ikke var nogen steder, han kunne anbringes, var han hjemme. En dag fandt de ham på loftet, hvor han havde hængt sig. Han var da 52 år gammel." De ovennævnte oplysninger og adgang til kildemateriale har jeg fået af Ane og Svend Johansens tipoldebarn K. Bacher Mogensen (f.1939), som jeg gerne vil takke for hjælp til denne artikel. Hun har et privatarkiv med stamtavle m. m., der ligesom Christensens arkiv har givet mig værdifulde oplysninger, og som dokumenterer den hollandske afstamning.

⁹⁸ *Mørke og Lys* 1888, s. 139. *Mørke og Lys* er udgivet siden 1881, fra 1898 som Evangelisk Luthersk Missions officielle organ. *Mørke og Lys* skiftede i 2003 navn til *Liv i troen*; *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 171-172; *LM* 1922, s. 69; P. Aa. Jensen, *75 år på Kirkegårds vej 21*. Esbjerg 1990, s.13; jf. F. Kofod-Svendsens kronik "Hollænderne på Amager – Luthersk Missions begyndelse" i *Kristeligt Dagblad* 15.02.2016.

⁹⁹ *LM* 1922, s. 70. Om Grunnets frimenighed: F. Kofod-Svendsen: "Niels Pedersen Grunnet og Den evangelisk-lutherske Frikirke" i *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 1/2017, s. 17-52.

¹⁰⁰ *Mørke og Lys* 1888, s.139.

¹⁰¹ *LM* 1922, s. 68; Chrillesen 1933, s. 8; jf. *Budskab fra Naadens Rige* 1893 s.171-172.

¹⁰² Ifølge et upubliceret dokument *En lille slægtshistorie* udarbejdet af fhv. folketingsmedlem Willy Svendsen Bracher i 1980 begyndte søndagsskolen på Englandsvej 25 hos Bertha og Rasmus Svendsen, der havde sluttet sig til LM.

søndagsskole.¹⁰³ Skomager Andersen kom regelmæssigt i kredsen efter Ahnfeldts første møde.¹⁰⁴ Kredsen fik også økonomisk støtte fra den svenske Rosenius bevægelse.¹⁰⁵

Ikke længe efter Ahnfeldts besøg blev ikke alene Jan Chrillesens to brødre Jens og Ole, men også hans to søstre Ane (f.1834) og Bodil (f.1837) omvendt og kom med i kredsen.¹⁰⁶ Kredsen, der voksede, fik af og til besøg af nogle venner fra Sverige, blandt andet en maskinmester Johanson fra et svensk dampskib, som sejlede mellem Stockholm og København. Han talte flere gange for dem og uddelte skrifter og blade. Nogle af de svenske venner var kendt med kristelige forsamlinger, så de fik sat forskellige aktiviteter i gang, blandt andet oprettede man kvindegrupper, der ved håndarbejde skaffede økonomiske midler til det missionerende arbejde.¹⁰⁷ En sådan samling af kvindegrupper kaldte man en syforening.

Da tilslutningen til møderne voksede, kunne man ikke være i det private hjem hos ægteparret Truelsen. En af deltagerne Jørgensen, der ejede et dampkøkken med en stor spisesal i Borgergade 69, tilbød så at være vært for møderne, som derefter blev afholdt i dampkøkkenets spisesal i perioden 1. september 1867 til 12. oktober 1868. Den spisesal kunne rumme cirka 300 personer.¹⁰⁸ Da antallet af deltagere fortsat voksede, blev også spisesalen i Borgergade alt for lille. Man lejede sig så ind i et større lokale i Vingårdsstræde 6, nær Kongens Nytorv. I disse nye rummelige lokaler trådte LM i København offentligt frem den 22. november 1868 som en forening med navnet "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark", og man valgte en bestyrelse med Andersen som formand. Senere vedtog man vedtægter.¹⁰⁹

Omkring 1870 udbrød der en større vækkelse på Amager især blandt de indvandrede hollændere.¹¹⁰ LM voksede i de kommende år, blandt andet ved at medlemmerne oprettede

¹⁰³ LM 1922, s. 69; Jensen 1990, s. 14; P. Aa. Jensen: "Luthersk Missions ældste søndagsskole 115 år" i: *Missionsvennen*, nr. 10/1981, s. 10-11. Bladet er udgivet som organ for LM siden 1901 (Nu: *Tro og Mission*). Det er karakteristisk for udbredelsen af det rosenianske budskab, at man samtidig med læsningen af *Pietisten* påbegyndte søndagsskolearbejde: Larsen 1943, s. 113-121; F. Thorngreen, *På Ordets grund*. Luthersk Missionsforening 1868-1968. Hillerød 1968, s. 90-97. I 1874 begyndte LM's stifter Chr. Møller udgivelsen af søndagsskolebladet *Kristelig Børnetidende*.

¹⁰⁴ *Mørke og Lys* 1888 s. 140; *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 171-172; LM 1922, s. 68-70; Chrillesen 1933, s. 11; Larsen 1943, s. 53.

¹⁰⁵ *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 172.

¹⁰⁶ Chrillesen 1933, s. 9; Larsen 1943, s. 55.

¹⁰⁷ LM 1922, s. 69.

¹⁰⁸ *Budskab fra Naadens Rige* 1873, s. 95-96; *Mørke og Lys* 1888, s. 140; LM 1922, s. 69. Fra 1856 oprettedes der dampkøkkener eller folkekøkkener i både København og de større provinsbyer. De havde til opgave at levere nærende og billig mad til mindre bemidlede. Borgergades Dampkøkken blev oprettet i 1863 (*Hagerups Konversationsleksikon* bd. II, s. 582; bd. IV, s. 99).

¹⁰⁹ *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 171-173; F. Thorngreen 1968, s. 71. Vedtægterne er trykt hos Herdahl jun., Hj. af Sværtegade og Gl. Mønt. København. På de ældst bevarede vedtægter i LM's arkiv er skrevet 1872 med håndskrift.

¹¹⁰ Omtalt i Christensens arkiv.

søndagsskoler og dermed ikke alene fik kontakt med børnene, men også med deres forældre og øvrige familie. Jens Chrillesen havde en gård på Kastrupvej i Kastrup, hvor han og hans kone Johanne (f.1846) i 1879 startede en søndagsskole, hvor der snart kom mere end 200 børn.¹¹¹ Jan Chrillesen og hans kone Ane begyndte søndagsskole i 1875 i deres hjem i Spaniensgade, som de udvidede med ungdomsmøder, hvor nogle kom, indtil de blev 30 år. Da deltagerantallet stadig voksede, lejede de hele stuehuset til en bondegård på Øresundsvej. Der oprettedes ligeledes søndagsskoler i Tårnby og Tømmerup.¹¹² I 1870'erne blev Jan Chrillesen af LM kaldet til at være kolportør.¹¹³ Hans første tur gik til Store Magleby på Amager.¹¹⁴

P. Nedergaard skrev i *En dansk præste- og sognehistorie*,¹¹⁵ at en cykelhandler Peter Thomsen (1879-1963) i mange år havde holdt ungdomsmøder i sit hjem og haft stor indflydelse i LM. Thomsen er et af mange eksempler på en person, der var opvokset i provinsen, i dette tilfælde Falster, i et hjem præget af det 19. århundredes vækkelse, og som i slutningen af 1800-tallet var udvandret til København. Thomsen blev gift med en fra LM i København, og de fik 14 børn. Både forældre og børn engagerede sig i LM's børne- og ungdomsarbejde ud fra deres hjem. Sundby bibelklasse begyndte 12.06.1912 i Peter Thomsens hjem, Amagerbrogade 128. Da ungdomskredsen havde sin storhedsperiode i 1920'erne samledes 60-70 unge mennesker til sang og forkyndende møder.¹¹⁶ LM etablerede også mange børne-, junior- og ungdomskor samt hornorkestre. Det gav en bred berøringsflade.

LM voksede fortsat, og 5.11.1876 indviede man et stort missionshus i Nansensgade 94 med plads til 1.000 mennesker. Prisen på grund, byggeri og inventar beløb sig til 92.000 kr. En betydelig del af beløbet var indsamlet blandt venner i Sverige.¹¹⁷ I flere år var det Københavns største mødelokale. Ved indvielsen talte både Ahnfelt og formanden for Københavns Indre Mission, sognepræst ved Sankt Johannes Kirke, R. Frimodt (1828-79).¹¹⁸

Eftersom mange af dem, der deltog i LM's møder i Nansensgade 94, boede på Amager, opstod der et stærkt ønske om at bygge et missionshus i Sundby.¹¹⁹ I 1914-15 blev missionshuset på

¹¹¹ Folderen "Foreninger i Tårnby Kommune før og nu" fra 1984. Findes på Tårnby Kommunes Bibliotek.

¹¹² Folderen 1984.

¹¹³ En kolportør er en person, der sælger kristelige bøger ved dørene. Han repræsenterer den kirkelige organisation, der har fået kolportagebevilling.

¹¹⁴ Chrillesen 1933, s. 12-13.

¹¹⁵ P. Nedergaard: *En dansk præste- og sognehistorie, Københavns Stift, hefte 3*. København 1950, s. 176.

¹¹⁶ H. Flensmark: "Kirkelivet paa Amager" i A. Kierulff Jensen, red.: *Amagerbogen*. København 1939, s. 178.

¹¹⁷ *Mørke og Lys* 1888, s. 141-142; *Budskab fra Naadens Rige* 1893, s. 172.

¹¹⁸ *Budskab fra Naadens Rige* 1876, s. 176; *LM* 1922, s. 71; Thorngreen 1968, s.100; Kaas 2013, s. 118-119; arkivalier i Københavns kommunes bygningsarkiv.

¹¹⁹ I LM's blad *Missionsvennen* meddeles i 10/1914, at byggeriet af det nye missionshus i Sundby på Kirkegårdsvej var påbegyndt.

Kirkegårdsvej 21 bygget og indviet 13.05.1915, kaldet Sundby missionshus med plads til 400 mennesker. Carl Chrillesen, der nedstammede fra hollænderne, var 1926-1952 formand for LM på Kirkegårdsvej 21. 01.01.2014 blev det omdannet til LM-kirken Amager. Formand for LM på Kirkegårdsvej 21 har siden 1992 været Gert Lindgreen (f. 1944), der 20.11.1965 i Tårnby Kirke blev viet til Kätthe Pedersen (f.1946). G. Lindgreen nedstammer ifølge flere mundtlige traditioner fra de indvandrede svenskere,¹²⁰ mens hans kone nedstammer fra de indvandrede hollændere.¹²¹ Da missionshuset blev bygget, udførte K. Lindgreens oldefar Peter Dirksen alt snedker arbejde med inventar, mens hendes oldefar George Bidstrup udførte alt tømrerarbejde. De deltog med familie i indvielsen. Det samme gjorde G. Lindgreens olde- og bedsteforældre sammen med hans 1-årige far. Lindgreen har gennem årene haft mange forskellige tillidsposter i LM. Han har været medlem af LM's delegeretmøde 1983-96, formand for LM's børne- og juniorarbejde i Danmark 1988-96, i bestyrelsen for LM's efterskole i Løgumkloster 1974-99 og formand for LM's nystartede genbrugsbutik i København. Hans søn civilingeniør J. Lindgreen (f.1966) er som resursechef med ansvar for økonomi og administration den ene i LM's samlede direktion, der leder arbejdet nationalt og globalt ud fra hovedkontoret i Hillerød. Tre ægtepar aktive på Kirkegårdsvej 21 er udsendt som ydremissionærer til Tanzania. Udover forskellige LM-aktiviteter i missionshuset på Kirkegårdsvej 21 benyttes huset i dag også af Chinese Church in Copenhagen og en færøsk menighed.

LM på Amager har altid givet søndagsskolearbejdet en høj prioritet og har gennem årene ledet søndagsskoler flere steder på Amager. Dermed har mange døbte børn fået en grundlæggende kristendomsunderundervisning, inden de begyndte at gå til præst som forberedelse til deres konfirmation. LM's søndagsskolearbejde kan være et bidrag til, at folkekirken i Store Magleby Sogn har en højere medlemsprocent end i København generelt.

Hvorfor fik LM fra begyndelsen et stærkt fodfæste på Amager? Det er der flere årsager til. Den egentlige årsag er, at den svenske vækkelsesprædikant Oscar Ahnfelt, der var født og opvokset i Skåne, og som i sin tid havde lidt af samme gennemslagskraft som den verdenskendte Billy Graham, havde den vision, at han også ville bringe den svenske religiøse folkevækkelse til Skånes nærområder, det vil sige Nordsjælland, København, Amager og Bornholm. Samtidig ønskede han at prædike for de svenskere, der var emigreret til Danmark. Derfor gennemførte han igennem 27 år overordentlig mange prædikerejser til især Nordsjælland, men også til København og Amager. Da han i 1865 talte

¹²⁰ Jeg vil gerne takke professor, ph.d. A. Lindgreen (f.1966), der i en grundig redegørelse har beskrevet Gert Lindgreens slægt ud fra slægtsforskning.

¹²¹ Upubliceret notat Tårnby 26. jan. 2017, hvor K. Lindgreen redegør for sin slægtstavle, der går tilbage til de første indvandrere fra Holland i 1521.

i et privat hjem i Sundbyvester, var der kun en håndfuld tilhørere. 11 år senere talte han for et fuldt hus ved indvielsen af LM's missionshus i Nansensgade 94 med plads til 1000 mennesker. Det vidner om både vækst og visioner for fremtiden. Men man havde næppe haft brug for et så rummeligt missionshus, hvis ikke adskillige svenske indvandrere og efterkommere af de indvandrede hollændere havde fundet vej ind i LM. Folk, der er opvokset i LM og har været med i deres børne- og ungdomsarbejde med deltagelse i mange sommerlejre, vælger enten at fortsætte i LM, hvor de er aktive på forskellige måder fx i LM's voksende arbejde blandt de senere års mange flygtninge og indvandrere, mens deres engagement i folkekirken primært er deltagelse i søndagens gudstjeneste. Andre vælger at lægge deres hovedengagement i en folkekirkelig lokalmenighed med deltagelse i menighedsrådsarbejde og diverse sogneaktiviteter. Gennem den sidste menneskealder er adskillige med opvækst i LM blevet præster i folkekirken.

LM, efterkommerne af de indvandrede hollændere og den svenske indvandring

Det er vanskeligt at sige, hvor mange efterkommere af de indvandrede hollændere og de indvandrede svenskere, der er blevet medlemmer af LM eller har fået kontakt til LM. Hovedårsagen er, at der aldrig er nogen, der systematisk har efterforsket det. Det stort anlagte forskningsprojekt under ledelse af A. Pontoppidan Thyssen (1921-2004): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede* resulterede i årene 1960-1977 i syv gennemarbejdede bind, men ingen undersøgte de kirkehistoriske følger af den tidlige hollandske og den senere svenske indvandring. Den forskning på sogneniveau, der kendetegner værket *Vækkelsernes frembrud*, mangler ganske enkelt på dette område. I LM's kilder bestående af gamle protokoller, nekrologer over afdøde medarbejdere, diverse oversigter over medarbejdere finder man en række hollandske navne som Bacher/Backer, Chrillesen/Crillesen og Dirchsen/Dirksen. Tilsvarende møder man en række svenske navne som Blomquist, Frøsig, Lindgreen, Månsson og Thorngreen. Men desværre er medlemslister fra den demokratisk opbyggede, decentralt organiserede LM ikke bevaret. Adskillige i LM har gennem årene fortalt mig, at de nedstammer fra hollændere eller svenskere, men de færreste har magtet at give mig en skriftlig redegørelse baseret på sikre kilder. Nogle har også sagt, at de fx hedder Mogensen, men det er en fordanskning af det svenske Månsson. I denne situation har jeg fået hjælp til at give fire eksempler på personer i LM af svensk afstamning. De bringes i et bilag efter artiklens konklusion. Systematisk slægtsforskning vil sikkert give mange flere eksempler. LM har selvfølgelig aldrig haft nogen egentlig betydning for den svenske indvandring, men hvis blot fx ½ % af den svenske

indvandring på over 80.000 personer fik kontakt med LM, vil det kunne have haft stor betydning for LM's udvikling.

Konklusion

De indvandrede hollændere blev godt integreret i den danske folkekirke, de værnede om deres kirke i Store Magleby og var aktivt med i kirkens arbejde. I Store Magleby Sogn er medlemsprocenten af folkekirken i Københavns Stift kun overgået af nogle sogne på Bornholm. I Amagermuseets bogsamling findes især opbyggelsesbøger med en klar luthersk profil, der tillige fokuserede på sammenhængen mellem lære og liv. Disse forfattere banede i større eller mindre grad vejen for den senere pietisme. LM's lærefader, den svenske vækkelsesleder Rosenius, havde i sit blad *Pietisten* citeret af flere af de forfattere, der også er repræsenteret i Amagermuseets bogsamling. En komparativ læsning af Amagermuseets bogsamling og Rosenius' artikler i *Pietisten* viser samme åndelige profil. Da hans nære medarbejder Ahnfelt i 1865 talte i et privat hjem i Sundby, var der blandt tilhørerne efterkommere af de indvandrede hollændere. LM voksede stærkt i de følgende år og byggede i 1876 et missionshus i Nansensgade 94 med plads til 1000 mennesker. Noget tyder på, at årsagen til denne hurtige vækst bl.a. skyldes en vækkelse blandt efterkommerne af de indvandrede hollændere, og at flere fra den svenske indvandring sluttede sig til LM. Dog vil man først efter en betydelig målrettet forskningsindsats kunne besvare spørgsmålet, i hvilken udstrækning efterkommere af de indvandrede hollændere og de indvandrede svenskere har præget LM. I 1915 byggede LM et missionshus på Kirkegårdsvej 21, hvorfra der i dag udgår mange forskellige kristelige aktiviteter.

Hvis ikke efterkommerne af de indvandrede hollændere i betydelig grad havde læst kristen litteratur og dermed var blevet rodfæstet i kristendommen, havde de næppe i samme grad kunnet videregive kristendommen til deres børn. Denne rodfæstethed i kristendommen er sikkert en af årsagerne til det høje medlemskab af folkekirken i Store Magleby Sogn.

Uden den åndelige påvirkning fra svenskeren Rosenius og den svenske indvandring til København og Amager var der næppe blevet oprettet Luthersk Mission i København og på Amager. Hvis ikke efterkommere af de hollandske indvandrere i betydeligt omfang var blevet en del af LM, ville LM's vækst på Amager og i København være sket langsommere. Hvis LM ikke havde eksisteret i København og på Amager, ville væsentligt færre børn og unge i deres barndom og ungdom have fået en grundig oplæring i kristendom. LM er i dag Danmarks største ydre missionsselskab med forkyndende og diakonalt-socialt arbejde i både Afrika, Asien og Sydamerika. Det fremgår af LM's historie, at mange ydremissionærer er udsendt fra København og Amager.

Bilag

I: Bengt Jönsson blev født 10. 07.1824 i Skivarp Sogn i den nuværende Skurup Kommune lidt vest for Ystad.¹²² Han rejste fra sit fødesogn 30.03.1840 til Trelleborg, hvor præsten i Västra Nöbbelöv og anneks sognet Skivarp ikke gav ham en særlig god udflytningsattest, idet præsten ikke anede, hvordan han havde det med kristendomskundskab og boglige færdigheder, da han havde været konsekvent fraværende, når præsten havde afholdt "förhör".¹²³ I 1844 blev han udlært smedesvend og tog navnet Rosvall.¹²⁴ I Trelleborg registreredes juni 1845 hans afgang til ukendt bestemmelsessted. Det vides ikke, hvornår han præcis udvandrede til Nordsjælland, men 05.10.1847 giftede han sig i Vejby Kirke ved Helsingør. Der var seks børn i ægteskabet, hvor den ene var dødfødt, to døde som små, mens to voksne udvandrede til USA. Da hans kone døde, giftede han sig igen 02.01.1858 og døde som enkemand anden gang i 1914.

Af Bengt Rosvalls børn af første ægteskab blev alene Johan Peter Roswall, født 1852 i Vejby Sogn, i Danmark. J. P. Roswall giftede sig i 1880, fik fem børn og blev medlem af og aktiv i LM i 1907.¹²⁵ Den yngste søn C. Roswall (1892-1976) blev cand. agro. fra Landbohøjskolen i 1920, gift i 1921, og da LM's Højskole (LMH) blev oprettet i 1923, blev Roswall leder af højskolens landbrugsafdeling, mens hans hustru blev skolens økonoma. Samtidig var ægteparret ledere i LM's søndagsskole- og juniorarbejde.¹²⁶ C. Roswall er eksempel på et barnebarn af en svensk indvandrer, der både fik en god uddannelse i Danmark og samtidig blev betroet lederopgaver i LM.

C. Roswall fik fire børn, hvor især den yngste, fhv. funktionschef i Told og Skat, S. Roswall (f.1938) blev aktiv i LM bl.a. som prædikant og fast medarbejder og senere redaktør af tidsskriftet *Budskabet*. Roswall har også været formand for Ordet og Israel, menighedsrådsmedlem og næstformand for Menighedsfakultetets repræsentantskab. Endelig har S. Roswall udgivet 10 bøger på flere forlag. Et af Rosvalls børn har været ydremissionærer i Peru 1994-98 udsendt af LM.

II: Frode Thorngreen (1906-89), der var læreruddannet, havde i mange år stor indflydelse i LM. Han redigerede LM' s jubilæumsskrift *På Ordets grund. Luthersk Missionsforening 1868-1968*, han

¹²² Jeg vil gerne takke mag. art. H. Bender (f. 1944) for værdifulde oplysninger om bl.a. Jönssons opvækst i Sverige og for oplysninger om Frode Thorngreens og Bjarne Månssons slægt.

¹²³ I H. Pleijel: *Husandagt, Husaga, Husförhör*. Stockholm 1965 gives information om, hvordan præster afholdt *Husförhör* i sognet som del af en systematisk undervisning af både børn og voksne i de kristne grundsandheder, hvor Luthers Lille Katekismus spillede en central rolle.

¹²⁴ Det skete ofte, at håndværkersvende skiftede efternavn for at lægge lidt afstand til det mere "bondske" -sen [svensk: son] navn efter faderens fornavn.

¹²⁵ Jeg vil gerne takke J.P. Rosvalls barnebarn Samuel Roswall for notat af 09.06.20 17.

¹²⁶ K.P. Korsholm, red.: *LMH 1923-1973*. Hillerød, s. 127-128.

redigerede *Budskabet* 1965-71, *Missionsvennen* 1955-57 og var i adskillige år formand for Dansk Luthersk Forlag og udgav sine bøger på forlaget. Han blev hyppigt brugt som prædikant og foredragsholder. Han var i årene 1953-83 redaktør for bevægelsen Ordet og Israels blad.

Om F. Thorngreens oldemor står: "Ugift fruentimmer Juliane Sophie Sonne ved Slottet (Hammershus) – og udlagt som barnefader sømand Jens (Jöns) Peter Thorngreen af Karlshamn [formentlig født 1806] – der får den uægte søn Alfred Peter Thorngreen 23.01.1843". F. Thorngreens farfar kom allerede 1846 i pleje hos en fiskerfamilie i Tejn. Farfaren blev maler i Allinge, giftede sig og fik 06.05.1867 sønnen Otto Thorngreen, der blev stenhugger og prædikant i LM i 1894.¹²⁷ O. Thorngreen giftede sig og fik 17.05.1906 i Merløse ved Holbæk sønnen Anders Christian Frode Thorngreen, der blev døbt i Merløse Kirke. Familien flyttede i 1907 til Allinge.

III: Skrædder Pehr Månsson blev født i Stora Köpinge øst for Ystad 13.01.1855. Månsson tog fra 1872 i flere perioder sæsonarbejde på Bornholm. 31.03.1875 fik han udflytningsbevis til Bornholm og giftede sig 18.04.1875 med Christiane Christine Espersen.¹²⁸ De bosatte sig i Nylars, men flyttede senere til Rønne. Månsson ernærede sig som husmand og skrædder, men forsøgte sig også på et tidspunkt som landpostbud i Hasle. August 1888 emigrerede Månsson til USA. Hans skæbne dér er langt på vej ukendt. Efter 1894 hørte familien ikke mere til ham. Pehr og Christiane Månsson fik 10 børn, hvor tre af børnenes slægt blev medlem af og aktive i LM: Johannes Månsson, f. 5.10.1879. Hans Månsson, f. 22.4.1882. Axel Mogensen, f. 11.11.1888. Når efternavnet for den yngste skifter fra Månsson til Mogensen, beror det på, at man mente, at børn, der navngives i Danmark, ikke bør have det svenske navn, hvorfor man "fordanskede" det ! Nogle grene af slægten opretholdt Månsson-navnet, medens andre skiftede over til Mogensen. Christiane boede med sin børneflokk i Paradisgade i Rønne. Hun klarede dagen og vejen som vaskekone og medhjælp. Hun betegnes ved folketællingen i 1890 som husmoder og fattiglem. Hun døde 21.2.1927. Alle børn kom hver for sig godt i vej.

Hvor meget hun og børnene havde kontakt til LM er et åbent spørgsmål. Der foreligger antydninger af, at hun måske havde en opgave med rengøring og andre praktiske forhold ved LM's missionshus i Rønne. Ydermere tales om, at det yngste barn, Axel, angiveligt skulle have haft et temmelig nært forhold til LM's stifter og mangeårige formand Chr. Møller og hans familie.

¹²⁷ Larsen 1943, s. 34.

¹²⁸ Jeg vil gerne takke fhv. generalsekretær i LM, cand.theol. Leif Rasmussen (f. 1938), der ud fra en omfattende slægtsoversigt, *Pehr Månsson og Christiane Christine f. Espersens efterslægt* og sin store viden om LM's historie har udarbejdet et notat, som min fremstilling bygger på. Slægtsoversigten er udarbejdet af Per Ole Westall, Helsingør, i 2003. Westall er søn af Ellen Mogensen, datter af Axel Mogensen, søn af Per Månsson.

Formuleringer i efterladte breve fra Christiane vidner om, at hun har været en gudfrygtig, from kvinde.

1. Johannes Månsson blev i 1907 viet til Elna Kofod. De bosatte sig i København. Han var uddannet maskinmester og sejlede på verdenshavene. De fik 4 børn. Man véd ikke om, at hjemmet som sådant havde speciel relation til LM; men to af børnene, Tove og Erling, begyndte at komme i børne- og ungdomskredsen hos cykelhandler Peter Thomsen på Amager og blev ad den vej ført ind i en livslang tilknytning til LM.

Tove Månsson blev gift med en af Peter Thomsens sønner, Emil Thomsen. De sluttede sig til LM-kredsen i Nansensgade og var aktive der. To af deres børn blev udsendt som ydremissionærer for LM. Edna f. 1935, gift med læge Ernst Jacobsen, har gjort tjeneste dels i Nordøst-Tanzania, dels på Zanzibar og dels i Bangladesh, og John f. 1938, gift med Annegrethe Due, var lægemissionær ved Lugala Hospital i Syd-Tanzania, men omkom ved en ulykke i Tanzania i 1971.

Erling Månsson blev gift med Lilli Falk. De var aktive i LM-kredsen på Kirkegårdsvej. Også deres tre børn, Bjarne, Inge Lise og Johnna, har været knyttet til LM de steder i landet, hvor de har boet. Bjarne, f. 1937, gift med Aima Rasmussen, har i nogle år været efterskolelærer i Vestjylland og friskolelærer i København. Et af de fire børn i ægteskabet er Dan Månsson teolog og præst; han har været aktiv i forskellige opgaver i LM: børnekonsulent, afdelingsformand i LM Lolland-Falster, prædikant og sjælesørger. Inge Lise gift med Hans Schmidt har begge været aktive i LM i Ålborg, især i det kristne lokalradio-arbejde. En søn, Torben Schmidt, er ungdomspræst i LM-frimenigheden i Aalborg.

2. Hans Månsson blev i 1908 viet til Tekla Nilsson, der var svensk-født. Deres andet barn var Judith Mogensen. Judith meldte sig som ganske ung til en tjeneste som ydremissionær i LM. Det kan tyde på, at hendes hjem og opvækst har haft tilknytning til LM. Hun blev sygeplejerske og jordemoder. 2. verdenskrig var hindrende for udrejse. Kort efter krigen traf hun en hjemmевærende BDM-missionær, Elmo Knudsen, der var blevet enkemand. De to blev gift og rejste sammen ud som BDM-missionærer til Tanganyika (nuværende Tanzania). LM havde i mange år et tæt samarbejde med BDM i Tanganyika/Tanzania. Elmo Knudsen blev biskop i Brødrekirken og senere missionssekretær for BDM i Christiansfeld. I dag er Judith og Elmo Knudsens søn, Knud Elmo Knudsen, aktiv BDM-missionær i Tanzania.

3. Axel Mogensen blev i 1914 gift med Petra Sorth. De boede i Rønne. Han døde i 1980. Der var tre børn i ægteskabet. Den ældste, Karl Otto Mogensen, f. 1915, blev gift med Laura Blomqvist, ud

af en familie af svensk oprindelse med stærk tilknytning til LM.¹²⁹ Karl Otto Mogensen, der var arkitektuddannet, var i lang tid bestyrelsesmedlem i LM-kredsen i Nansensgade, i mange år prædikant og også LM-repræsentant i Evangelisk Alliances bestyrelse i Københavns. Laura og Karl Ottos søn, Peter Mogensen, f. 1956, har været bestyrelsesformand i LM-kredsen i Hillerød, ligesom han har forkynderopgaver.

Også Axel Mogensens datter, Inger Mogensen, f. 1917, gift med Rudolf Pedersen, bosat på Bornholm, havde tilknytning til LM.

Det kræver yderligere studier for at kunne give noget bud på, i hvor høj grad et større antal af de talrige efterkommere efter Christiane og Pehr Månsson er blevet aktive i LM.

IV: Kirkemaler Johan August Blomquist var født i Sverige 26.11.1855, hvor han i sin tidlige ungdom lærte Rosenius' blad *Pietisten* at kende. Han kom til København i 1878, to år efter at missionshuset i Nansensgade var blevet indviet.¹³⁰ Han blev straks aktiv i LM. Da der i LM opstod indre spændinger, der førte til et brud, hvorved Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM) i 1889 blev dannet i København, sluttede Blomquist sig til ELM, hvor han i 1892 blev prædikant. I årene 1889-1902 boede Blomquist på Bornholm, hvor han også virkede som prædikant. I 1916-19 var Blomquist formand for ELM i København. I 1921 sluttede han sig igen til LM, hvor han virkede som prædikant lige til sin død i 1944. Mange af Blomquists børn, børnebørn og oldebørn har været og er aktive i LM. Barnebarnet Carl Johan Blomquist blev fx kaldet til prædikant i 1957, og et andet barnebarn Lisa Blomquist blev sammen med sin mand Kaj Kingo Sørensen det første forstanderpar på LM's første efterskole i Løgumkloster i årene 1950-63.

¹²⁹ J.A. Blomquists indvandring fra Sverige omtales senere.

¹³⁰ Fremstillingen bygger på nekrolog i *Missionsvennen* 5/1944, s. 50-51; nekrolog i Luthersk Missions Højskoles blad *Båndet* 1944, s. 69-71; A. Storgaard-Andersen et al.: *Med Gud og hans venskab*. Rønne 1992, s. 30.